सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीविजयीन्द्रतीर्थभिक्षुविरचितम्

तुरीयशिवखण्डनम्

गौरवसम्पादकाः

पण्डितकेसरी श्री राजा एस्. गिरि आचार्याः

सम्पादकाः

विद्वान् श्री एस्. वि. भीमभट्टमहोदयाः

विद्वान् श्री राजा एस्. पवमानाचार्याः

प्रकाशकाः

अध्यक्षाः

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

मन्त्रालयः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीविजयीन्द्रतीर्थभिक्षुविरचितम्

तुरीयशिवखण्डनम्

गौरवसम्पादकाः

पण्डितकेसरी श्री राजा एस्. गिरि आचार्याः

सम्पादकाः

विद्वान् श्री एस्. वि. भीमभट्टमहोदयाः

विद्वान् श्री राजा एस्. पवमानाचार्याः

प्रकाशकाः

अध्यक्षाः

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

मन्त्रालयः

प्रथमावृत्तिः क्रि. श. १९९५

१००० प्रतीकानि

मुद्रकः
डि. यस्. कृष्णाचार्यः, प्रभा मुद्रणालयः, बेंगलूरु - 560 004

TUREEYASIVAKHANDANAM

By

SRI VIJAYEENDRATIRTHA GURUSARVABHOUMA

Hon. Editor

Panditakesari

RAJA S. GIRI ACHARYA

Editors

Vidwan S. V. **BHIMABHAT**

Vidwan **RAJA** S. **PAVAMANACHARYA**

Published by

PRINCIPAL

SRI GURUSARVABHOUMA SAMSKRITA VIDYAPEETHAM

SRI RAGHAVENDRASWAMY MUTT

MANTRALAYAM–518345

Kurnool Dist. (A.P.)

First Edition 1995

1000 Copies

Printed by D. S. Krishnachar, M.Sc., at Prabha Printing House
22-A, Dr. D. V. Gundappa Road, Basavanagudi, Bangalore-4

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीनृसिंहाभिन्नश्रीमूलरामचन्द्राय नमः ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीविजयीन्द्रतीर्थभिक्षुविरचितं

॥ तुरीयशिवखण्डनम् ॥

भूमिका

अयि भो आस्तिकवरेण्याः हरिपादैकशरणाः शुद्धतत्त्वज्ञानमार्गानुसरणशीलाः गुरुकारुण्यान्वेषिणः भक्तजनाग्रेसराः तत्रभवतां भवतमिदमविदितं न स्याद्यदुत स्वस्वरूपानन्दाविर्भावरूपमुक्तिप्राप्तये शुद्धो मध्वस्यध्वैव सेवनीय इति । तत्राचार्यवर्यः श्रीमध्वः स्वावतारप्रकाशकाले भुवि स्वानुग्रहयोग्यान् देवकलासंभूतान् अनेकान् उदधरत् । तदनन्तरं च तदीयविद्यासिंहासनाध्यासीनाः तत्तत्कालसमागतभक्तजनमनःशंकापंकसंक्षालनपूर्वकं कुहकिकृतकुवादान् ग्रन्थरूपेणापि खण्डयित्वा सज्जनानामन्तःकरणदर्पणमलमपनीय परज्योतिषोऽवलोकनयोग्यं सज्जनवृन्दं अन्वग्रहीषुः ।

एतादृशेषु आनन्दतीर्थभगवत्पादानामनुयायिषु अस्माकं सन्निहितानां श्रीराघवेन्द्रगुरुपादानां परमगुरवः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः नानादुर्वादान्धकारनिरसनसूर्यायिताः विशेषतः प्रणामकुसुमैः पूजनीया भवन्ति । उपवासेन त्रिवारं भूप्रदक्षिणां कृतवतां श्रीसुरेन्द्रतीर्थानां वरकुमारकाः प्रह्लादावतारत्वेन प्रसिद्धश्रीव्यासराजतीर्थगुरुसार्वभौमानां विद्याशिष्या एते स्वकीयपीठाधिकारसमये जगतीतल एवाद्भुततमकार्याणि विधाय विजयीन्द्रसमो योगी न भूतो न

भविष्यति इति जयीन्द्रसदृशो योगी जयीन्द्रो नान्य इष्यते इति कीर्तिभाजनानि बभूवुः। मंत्रालये श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां वृन्दावनं निकषा विराजमाने भव्यदिव्य-वृन्दावने विराजमानाः वादीन्द्रतीर्थाः एतान् स्वकीये गुरुगुणस्तवने एव-मस्तौषुः—

चातुर्यैकाकृतिर्यश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता
धूताराप्रतिप्रबन्धः स्फुटविदितचतुष्षष्टिविद्याविशेषः ।
सोऽयं श्रीसुरेन्द्रव्रतिवरतनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः
पुष्णातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

एते महानुभावाः परवादिनां एकैकस्य ग्रन्थस्य खण्डनसमये स्वयमेव सल्लोहमयीं एकां भगवन्मूर्तिं निर्माय परवादिवादग्रन्थनिराकरणमतानिषुरित्यै-तिह्यं शोश्रूयते यत्र साक्षितया कुम्भकोणे तदीयवृन्दावनं समया सांप्रतमपि ताः प्रतिमाः राराज्यन्ते ।

प्रकृतेऽस्माभिः प्रकाश्यमानः ग्रन्थः शैवसम्मतं तुरीयशिवस्यैव परतत्त्व-स्थानीयत्वं जिज्ञास्यत्वं जगजन्मादिकारणत्वं मोक्षे गम्यत्वं च निरसितुं संप्रवृत्तः।

अत्र हि समग्रग्रंथस्य चतुर्थभागपरिमिते आदिमे उपोद्घातभागे शैव-संमतोपनिषद्वेदपुराणसंहितावचनोपन्यासपूर्वकं शिव एव परतत्वमिति पूर्वपक्षं सविस्तरमुपस्थाप्य ग्रन्थस्य बहुभागेन तत्खण्डनमकार्षुः गुरुपादाः। शिवस्य तुरीयत्वखण्डने वासुदेवस्यैव तुरीयत्वं स्वत एव सेत्स्यतीति सिद्धान्तिसम्मतं प्रमेयं विशेषतः न प्रादीदृशन् इति मन्यामहे ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे पराभिमतश्रुतिस्मृत्युपनिषत्पुराणवाक्यानामेव प्रायः अर्थान्तरवर्णनपूर्वकं वादिप्रातिकूल्यं अस्माकमानुकूल्यं च दर्शयतां श्रीपादानां वादकौशलमन्यादृशं ग्रन्थावलोकनेनैव अनुभवनीयमिति वयं मन्महे।

इदमेकमनुक्त्वा वयं नोपरन्तुमभिलष्यामः "वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः। तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥" इति प्रसिद्धपद्य-मुदाहृत्य हरौ समन्वयादेव वेदाक्षराणां हरिनामत्वम्, अन्यथा अध्ययनविधेर-दृष्टार्थमात्रत्वं स्यात् इत्युक्त्वा वेदतदितरसर्वशब्दवाच्यत्वमनेकाभिर्युक्तिभिः श्रीपादाः प्रत्यपादयन्। तदीयकौशलसमुद्रस्य बिन्दुमात्रप्रदर्शनमिदम्। समग्रं ग्रन्थं सविमर्शं परिशीलयतां आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्, आश्चर्य-वद्वदति तथैव चान्यः। आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ इति श्रीकृष्णसूक्तिः मनःपटले सर्वथा प्रतिफलतीति वयं सुदृढं वक्तुं शक्नुमः।

एवं यथामति संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे काश्चन प्रतिलेखकप्रमाद-जनिताः त्रुटय उर्वरिताः स्युः, अस्माभिः मनोमांद्यात् शोधयितुमशक्याः ताः पुनः कालान्तरे भगवत्कृपया संशोधिता भवेयुरित्याशंसामहे।

एतन्मुद्रणाय उपयुक्ताः हस्तलिखितग्रन्थाः— (१) अस्मद्विद्यापीठीय-मातृका एका (२) श्रीराघवेन्द्रतीर्थपूर्वाश्रमवंश्यैः राजा विद्यावाचस्पति इत्यादिबिरुदांकितैः राजा एस्. गुरुराजाचार्यैः स्वीयग्रन्थालयात् दत्ता एका मातृका (३) धारवाडनगरनिवासिभिः श्रीमद्भिः आनन्दतीर्थपञ्चमुखी महाशयैः दत्ता एका—एवंमातृकात्रयमवलम्ब्य शोधितोऽयं ग्रन्थः। एवं ग्रन्थान् दत्तवद्भ्यः महानुभावेभ्योऽनेकान् धन्यवादान् समर्पयामः। अल्पीयसा कालेन ग्रन्थमेनं साधु मुद्रितवद्भ्यः प्रभामुद्रणालयाधिकारिभ्यः श्री डि. एस्. कृष्णाचार्येभ्यः कार्तज्ञमावेदयामः।

एतद्ग्रन्थस्य मुद्रणोपयोगि शुद्धहस्तप्रतिनिर्माणे विद्वान् कडपा राघवेन्द्रा-चार्याः, विद्वान् पुरोहित सुब्बण्णाचार्याः साहाय्यमातन्वन्, तेभ्योऽपि धन्य-वादान् समर्पयामः।

(१) नयमंजरी (२) अद्वैतशिक्षा (३) मानसस्मृतिः (४) नरसिंहस्तुतिव्याख्या एकावली (५) भूगोळसंग्रहः— इतः परं शीघ्रमेव एते ग्रन्थाः मुद्रापयिष्यन्ते प्रकाशयिष्यन्ते च ।

हरिसर्वोत्तमत्वश्रद्धालवः तत्त्वबुभुत्सवः देशिकादेशविश्वासिनः ग्रन्थमिमं परिशील्य परसिद्धान्तासारतामस्मत्सिद्धान्तस्य निर्दोषतां च निश्चित्य गुरूक्तामुपासनां निर्विशङ्कमनुष्ठाय सत्फलभाजो भवेयुरित्याशास्महे ।

एवं हरिगुरुपादपद्मसेविनः

विद्वान् साणूरु भीमभट्टमहोदयाः

विद्वान् राजा एस्. पवमानाचार्याः

विषयानुक्रमणिका

चतुरधिकशतग्रन्थनिर्मातारः

श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

भक्तानां मानसांभोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

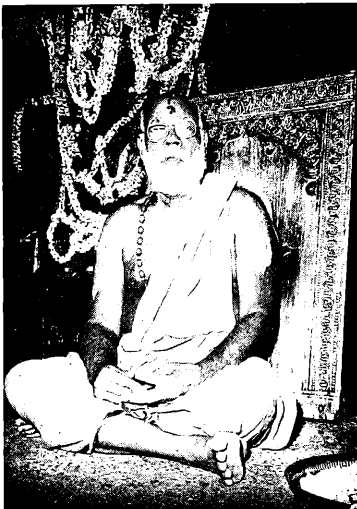
भक्तजनकामधेनव:

श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

मूकोऽपि यत्प्रसादेन मुकुन्दशयनायते ।
राजराजायते रिक्तः राघवेन्द्रं तमाश्रये ॥

श्रीसुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः

सुयमीन्द्रकराब्जोत्थं सुविद्याबोधकं सदा ।
सुमूलरामपूजाढ्यं सुजयीन्द्रगुरुं भजे ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुविरचितं

॥ तुरीयशिवखण्डनम् ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ ॥

१. मङ्गलाचरणम्

सर्वदोषातिदूराय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥ १ ॥

उर्व्यां सत्कर्णतां यान्ति यद्गुणाकर्णने रताः ।
अर्णवं गुणरत्नानां पूर्णबोधं तमाश्रये ॥ २ ॥

यस्य वाक्कामधेनुर्नः कामितार्थान्प्रयच्छति ।
सेवे तं जययोगीन्द्रमक्षोभ्यतपसः फलम् ॥ ३ ॥

यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।
ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥ ४ ॥

मूकोऽपि वावदूकेन्द्रो जायते यदनुग्रहात् ।
श्रीसुरेन्द्रगुरोस्तस्य पादौ स्मृत्वा भवेत्सुखी ॥ ५ ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
तन्यते तत्त्वविद्रीत्या तुरीयशिवखण्डनम् ॥ ६ ॥

२. ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तस्य तुरीयस्य परशिवस्यैव सकलजगत्कारणत्वमिति पूर्वपक्षः ।

नन्वत्र प्रसिद्धब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तः परमशिव एव सकलजगत्कारणमिति मयोपगमात् तस्मिन्नेव कारणवाक्यानां पर्यवसानं सेत्स्यति । न च तस्मिन् मानाभावः । तस्यानेकश्रुतिस्मृति-पुराणादिसिद्धत्वेन

दुर्निरसत्वात् । तथाहि—उत्तरतापनीये[1] "सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानं मकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते" इत्यादिना नाभिहृदयभ्रूमध्येषु अकारादिमात्रात्रयवाच्यानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपासनाविधानानन्तरं प्रणववाच्यद्वादशान्तोपास्यं सर्वैश्वर्यशालि तेभ्यः परं तत्वान्तरं दर्शितम ॥ तथा अथर्वशिखायां[2] "प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या द्वितीया शुभा शुक्ला रौद्री रुद्रदेवत्या तृतीया कृष्णा विष्णुमती विष्णुदेवत्या चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या स एष ह्योंकारश्चतुष्पादश्चतुश्शिराश्चतुर्थ्यर्धमात्रा स्थूलह्रस्वदीर्घप्लुत इति" मात्रात्रयवाच्यानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपासनाविधानानन्तरं अर्धमात्रावाच्यं परं तत्वान्तरं दर्शितम् । तथा ब्रह्मबिन्दूपनिषदि[3]—

"अत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
तिस्रो मात्रा अर्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ।
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्मदेवता ।
अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ।
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ।
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ।
अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवोपरिसंस्थिता ।

---

[1]आथर्वणीयनृसिंहतापनीयोपनिषत्सु तृतीयखण्डः पु. २३०

[2]अथर्वशिखोपनिषत् प्रथमखण्डः पु. १७५

[3]ब्रह्मबिन्दूपनिषत्

पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिवादित्यसमप्रभा ।
वरदस्सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति" ।

इति अकारादिमात्रात्रयवाच्यानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपासनाविधानानन्तरं अर्धमात्रावाच्यं परं तत्वान्तरं दर्शितम् । तथा ब्रह्मोपनिषदि[1] "अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति । नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धेति । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुप्तौ रुद्रस्तुरीयं परमाक्षरं स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निः सेश्वरश्च" इत्यादिना ब्रह्मादिभ्यः अक्षरशब्दितं सर्वदेवतात्मकं तत्वान्तरं दर्शितम् ।

तथा सुबालोपनिषदि[2]—बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो बुद्धौ यो बोद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां ... यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एष एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम्" इति ब्रह्मविष्णुरुद्रान्तर्यामिभूतं तेभ्यः परं मुमुक्षूपास्यं तत्वान्तरं दर्शितम् । तथा अथर्वशिखायाम्[3]—"अथ यो ह खलु वास्य राजसोंऽशोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्म । अथ यो ह खलु वास्य सात्विकोंऽशोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः । योऽथ यो ह खलु वास्य तामसोंऽशो ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्र" इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्राणामंशत्वमुक्त्वा अस्येति षष्ठ्यन्तेन, तदंशभूतं तत्वान्तरं दर्शितम् ॥

नन्वस्तूक्तरीत्या ब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तं वस्तु तच्च शिवरूपमेवेत्यत्र किं प्रमाणम् ? इति चेदुच्यते—

[1]ब्रह्मोपनिषत् पु. १६७

[2]सुबालोपनिषदि पञ्चमः खण्डः पु. २४४

[3]मैत्रायण्युपनिषदि किञ्चिद्व्यत्यासेन पञ्चमप्रपाठकेऽयं मन्त्रः दृश्यते । पु. १८१

"हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥६॥
तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ।
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥७॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥८॥ "

इति [1]कैवल्योपनिषद्वाक्येनानेकश्रुतिलिङ्गादिभिः ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिविभूतिमान् शिवः प्रतिपाद्यते । तथा "यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः । यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः । यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च महेश्वरः तस्मै वै नमो नमः ।" इति [2]अथर्वशिरोवाक्येन ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिविभूतिमान् शिवोऽभिधीयते । तथा—"ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतानि करणं सर्वमैश्वर्यं सम्पन्नं शिवमाकाशं मध्ये ध्रुवस्थम् । सहभूतैर्न कारणं कारणानां धाता कारणं तु ध्येयस्सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्यगः । शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य" इत्यथर्वशिखावाक्येन[3] ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनाम् इन्द्रादितुल्यतया कार्यकोटौ निवेशमुक्त्वा कारणत्वाच्छम्भुशिवाद्यनन्यसाधारणाभिधानश्रुतिमतेशानस्यैव ध्येयत्वमुच्यते । तथा "तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमःपादः स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः

[1]कैवल्योपनिषदि प्रथमखण्डे ६, ७, ८ मन्त्राः । पु. १४३
[2]अथर्वशिरः मन्त्राः १, २, पु. १७१
[3]अथर्वशिखा पु. १७५ मन्त्राः २

सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादो यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माऽथ चतुर्थश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैस्त्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्यथायमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं नप्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स एवात्मा स विज्ञेय" इत्युत्तरतापनीयवाक्येन[1] पूर्वतापनीयमाण्डूक्योपनिषद्रामोपनिषदादिषु एवमेव किञ्चिदानुपूर्वीभेदभिन्नतया समानेन वाक्येन च विश्ववैश्वानरशब्दितविष्णुहिरण्यगर्भादिभ्योऽन्यस्तुरीयः शिवः प्रतिपाद्यते ।

एवमेव—"अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वँरुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः" इति तैत्तिरीयवाक्येन[2] ब्रह्मविष्णुरुद्रादिविभूतिमान् शिवोऽभिधीयते । यद्यप्यत्र त्वमित्येव श्रूयते, तथाप्युपक्रमोपसंहारानुसारेण तस्य शिवपरत्वमेवावसीयते ।

तत्र हि—ऋतं सत्यं[3] परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' इत्यादिरूपोपक्रमः "ईशानस्सर्वविद्यानाम्"[4] इत्याद्युप-

[1]नृसिंहोत्तरतापनीयः प्रथमःखण्डः पु. २२७-२२८

[2]तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत् खण्डः १५ मन्त्रः ६, पु. १६०

[3]तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत् खण्डः १२ मन्त्रः, १ पु. १५८

[4]तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत् खण्डः १७, मन्त्रः ५, पु. १६१

संहारश्च प्रसिद्ध एव। योगयाज्ञवल्क्ये च प्रणवतन्मात्रादेवतानिरूपणे

"अक्षरत्रयमेतत्तु कारणत्रयमिष्यते।
त्रयाणां कारणं ब्रह्म भारूपं सर्वकारणम्।
एकाक्षरं परंज्योतिस्तदाहुः प्रणवं बुधाः"

इत्यादिमात्रात्रयदेवताभ्यः "अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं त्रयम्" इत्यादिभागवतादिपठितभगवद्वचनादिभिः कारणत्रयमितिप्रसिद्धेभ्यो गुण-मूर्तिभ्यः परमन्यद्देवतातत्वान्तरं स्पष्टीकृतम्। तथा विष्णुपुराणे[1]-ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः इत्यादिवचनेन मूर्तित्रयातीतं परं ब्रह्म विभावितम्। तथा पूर्वभागे ब्रह्मविष्णुरुद्रान् प्रस्तुत्योक्तम्

"एभ्यः परतरो देवस्त्रिमूर्तिः परमा तनुः।
माहेश्वरी त्रिनयना योगिनां शान्तिदा सदेति।

उत्तरभागेऽप्युक्तम्—

"सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः।
प्रधानाः संस्मृताः देवाः शक्तयः परमात्मनः।
त्रिभ्यः परस्माद्भगवान्परमात्मा सनातनः।
गीयते सर्वशक्त्यात्मा शूलपाणिर्महेश्वरः।
एतमेके वदन्त्यग्निं नारायणमथापरे।
इन्द्रमेके परे प्राणान् ब्रह्माणमपरे जगुः।
ब्रह्मविष्ण्वग्निवरुणास्सर्वे देवास्सहर्षयः।
एकस्यैवाथ रुद्रस्य भेदास्ते परिकीर्तिता।" इति

तथा शिवपुराणे—

"सृष्टेः प्रवर्तको ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्विमोहकः।
संहारस्य तथा रुद्रः तयोर्नित्यं नियामकः।

[1]विष्णुपुराणम्, अंशः १ अध्यायः २२ श्लोकः ५२, पू. खण्डः

तस्मात् त्रयस्ते कथ्यन्ते जगतः कारणं त्रयम् ।
कारणत्रयहेतुश्च शिवः परमकारणम् । " इति

तथा स्कान्दे—

" ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्वविभूतयः ।
एषां त्रयाणामधिकः सर्वकारणमोश्वरः । " इति

एवं लैङ्गसौरपाद्मगारुडशिवधर्मादिष्वपि वचनानि द्रष्टव्यानि । तानि विस्तरभिया नात्र लिख्यन्ते ।

ननु " तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति " ब्रह्मविष्णुरुद्राणां " तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती "ति पूर्ववाक्ये परशब्दार्थं कश्चित्प्रस्तुत्य तदग्र्यं तत्वमुत्तरत्र वर्णयित्वा " स एवैकस्त्रिधाभूत " इति ततोऽप्युत्तरवाक्ये तैत्तिरियोपनिषदि सावधारणं तेषां परशब्दार्थ-भिन्नत्ववर्णनात्, " सैषा[1] विचित्रा सुदृढा बह्वंकुरा स्वयं गुणभिन्नां-कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी, चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्य "मिति विष्णुरीशानो ब्रह्मेति चोत्तर-तापनीयेऽपि[2] तेषां, तत्रैव पूर्ववाक्ये " ब्रह्माणमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्तेनैव विभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च सम्पूज्येति " त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदाभेदवर्णनात् कथम् अत्यन्ताभेद इति वाच्यम् । विभक्तानित्यनेन तदौपाधिकभेदवर्णनेनाविरोधात् । अन्यथा तत्रैवोत्तरत्र " न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदेवेति " तेषां द्वैतशब्दिते परस्परभेदे प्रमाणाभावमुक्त्वा भेदव्यवहारनिर्वाहार्थं तद्भेदस्य मायोपाधिकत्ववर्णनं न स्यात् । किंच—

विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव च ।
कुतन्त्रमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः ।

[1-2]नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् खण्डः ९. पु. २३५

ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः ।
ब्रह्माणं वा तथा तेषां भ्रूणहत्यासमं त्वघम् । " इति ॥

तथा—

" भवानहं चैव विश्वात्मन्नेकमेव हि कारणम् ।
जगतोऽप्यस्य भूतानां भेदानां वा व्यवस्थितौ ।
त्वया यद्दत्तमखिलं तद्दत्तमखिलं मया ।
मया ह्यभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शङ्कर ।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः । "

इत्यादिपुराणवाक्यैः—

" सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनौ नृणां स्युरिति ॥ "

भागवतवचनेन[1] ।

" सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम ।
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥

इति विष्णुपुराणवचनेन[2] च ब्रह्मविष्णुशिवानामत्यन्ताभेदस्यैव वर्णनात् मह्यादिदेहावच्छिन्नचैतन्यवत् ब्रह्मविष्णुशिवशब्दितमूर्तित्रयावच्छिन्नचैतन्यं दुर्वारमिति तद्भेदाभ्युपगमे न मूलमिति चेन्न, एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते सम्प्रसूयन्ते । नारायणाद् ब्रह्मा जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते—नारायणादिन्द्रो जायते—नारायणात् द्वादशादित्या रुद्रा वसवः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् । यो देवानां प्रभवस्सोद्भवश्च

[1]भागवतम् स्कन्धः १ अध्यायः २ श्लोकः २४

[2]विष्णुपुराणम् अंशः १ अध्यायः ६६

विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं "मिति महोपनिषद्-थर्वशिखानारायणोपनिषच्छ्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यैः ब्रह्मविष्णुशिवानां प्रसिद्धानां कार्यत्ववर्णनेन परस्परकार्यत्ववर्णनेन च कार्यकोटिनिविष्टकृत्स्नजगत्कारणभूते परमात्मशब्दिततुरीयशब्दितपरमशिवेनाभिन्नत्वायोगात् । परमशिवस्य "न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप" इति श्वेताश्वतरे जनकमात्रनिषेधात् "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति तत्रैतस्य समाभ्यधिकराहित्यवर्णन-विरोधाच्च । तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम् । "स एकैकस्त्रिधाभूत" इत्यादि तापनीयमैत्रेयोपनिषद्वाक्यजातस्योदाहृतस्मृतिवाक्यजातस्य च अयमात्मा ब्रह्म—तत्त्वमसि, स एवेदं सर्वम्—ऐतदात्म्यमिदं सर्वं मृत्योस्समृत्यु-माप्नोति य इह नानेव पश्यति—नात्र काचन भिदास्ति यश्च भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति । प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरं, वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् इत्यादि-सर्वात्मकत्वावेदकश्रुतिस्मृतिवदुपपत्तेः । अन्यथा तत्रैव तापनीये[1] "सर्वे जीवाः सर्वमयाः" इति श्रवणात् सर्वजीवानां सर्वविकारत्वस्य वा सर्वतादात्म्यस्य वा सर्वप्राचुर्यस्य वानुपपत्तेः । यथाश्रुतार्थाङ्गीकारे वैयर्थ्येन तच्छास्त्रानारम्भापत्तेश्च । किञ्च प्रसिद्धशिवस्य अनपहतपाप्मा वा अहमस्मीति शतपथवाक्येन पापित्वश्रवणात् । "एष आत्मा[2] अपहत-पाप्मे"ति छान्दोग्यप्रतिपन्नसर्वदोषविदूर(स्य) परशिवेनाभिन्नत्वमुपपन्नम् । अपि च सौबालश्रुतौ—" अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण " इति विष्णोरपहतपाप्मत्वश्रवणात् , तत्रैव चतुर्मुखब्रह्मणः सोऽग्रे भूतानां मृत्युं सृजन् त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य ब्रह्मा बिभेतोति भयश्रवणत् , उदाहृतशतपथे रुद्रभवशर्वेशानपशुपतिभीमोग्रमहादेवनामभिः प्रसिद्धस्य शिवस्य अनपहतपाप्मत्वश्रवणात् परस्परविरुद्धधर्माक्रान्ततया

---

[1] नृसिंहोत्तरतापनिये खण्डः ९., पु. २३५

[2] छान्दोग्ये अध्याय ८ खण्डः १

ब्रह्मविष्णुशिवानामन्योन्यमभेदायोगेन अत्यन्तभेदस्य चावश्यंभावेन परस्पर-भिन्नानां तेषां तथाभूतेन परमशिवेन तुरीयशब्दितेनाभेदः सर्वात्मना युज्यत इति।

केचित्तु—शिवनारायणोर्भेद एव स्वीकार्यः विरुद्धधर्माधिकरणत्वात्। तथाहि—'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति शिवस्य विश्वाधिकत्वश्रवणात् विश्वं नारायणमिति नारायणस्य विश्वात्मकत्वश्रवणात् 'आगोराजान-मध्वरस्य रुद्र'मिति शिवस्य यज्ञपतित्वश्रवणात् 'यज्ञो विष्णु'रिति नारायणस्य यज्ञात्मकत्वश्रवणात्, 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तानि अधितिष्ठत्येक' इति शिवस्य केवलजगन्निमित्तत्व-श्रवणात्, वासुदेवपरा प्रकृतिरितिश्रुत्या—

'राजसी मामकी शक्तिः करोति निखिलं जगत्।
आस्थाय ब्रह्मणो रूपमात्मना सम्प्रवर्तिता।
अन्या च शक्तिस्सत्वाख्या संस्थापयति मे जगत्।' इति
'भूत्वा नारायणोऽनन्तो जगन्नाथो जगन्मय।'

इत्यादिकूर्मपुराणवचनेन च नारायणस्य जगदुपादानत्वावेदनाच्च।

तदुक्तं—

'विश्वाधिकस्त्वमसि विश्वमयं मुरारिः
यज्ञेश्वरस्त्वमसि यज्ञममुं गृणन्ति।
आद्या जगत्प्रकृतिरेष भवान्निमित्तं
चातः कथं नु युवयोः भगवन्नभेद।' इति

एवञ्च—

'हरः श्रेष्ठो हरेर्जातः।
हीनं वाथ समं वापि हरिणा ब्रह्मणा हरम्।
ये पश्यन्ति सदा ते तु पच्यन्ते नरकार्णवे।

हरिब्रह्मादिदेवेभ्यः श्रेष्ठं पश्यन्ति ये हरम्।
ते महाघोरसंसारान्मुच्यन्ते नात्र संशयः।'
इति हरिहरयोर्न्यूनाधिकभाववेदकश्रुतिगीतावचनानि संगच्छन्त इत्याहुः।

अन्ये तु—'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् मायिनं तु महेश्वरं' इत्यादिश्रुत्या जगत्कारणं ब्रह्म मायोपाधिचैतन्यमित्यविवादम्। ब्रह्मविष्णुरुद्राः तुरीयगुणविशेषोपाधित्वरूपा इति तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति। अथ यो ह खलु राजसोंऽशो योऽयं ब्रह्मा अथ योऽह खलु वास्य तामसोंऽशः सोऽयं विष्णुरिति मैत्रेयोपनिषद्वाक्यशेषात्[1]। सैषा[2] विचित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयंगुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति तापनीयोपनिषदि सकलपुराणेषु च विवादेन प्रतिपन्नं ततश्चोपाधिभेदे उपहितभेदस्य वैचित्र्यात् गुणमूर्तिभ्यः परममायं चैतन्यं जगत्कारणं ब्रह्मेति वज्रलेपायते, तस्य चोमासाहित्यमुत्कृष्टरूपं वपुश्च।

'उमासहाय[3] परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्।'

इत्यादिकैवल्योपनिषत्तैत्तिरीयादिमन्त्रेभ्यः प्रतिपन्नशिवशम्भुरुद्रेशानमहेश्वरमहादेवादिशब्दवाच्यत्वं च अथर्वशिखादिषु प्रयोगानिर्वचनाभ्यां निर्णीतम्। न चोदाहृतोपनिषन्निकुरुम्बप्रतिपाद्यो गुणी रुद्र इति शङ्कनीयम्। तत्र सर्वत्रापि तद्विभूतिषु ब्रह्मनारायणयोरिव गुणिरुद्रस्यापि पाठात्। न च तत्रापि विभूतिमध्याम्नातरुद्रशब्दो गुणिरुद्रांशभूत-

[1] मैत्रायण्युपनिषद्

[2] नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् ९ खण्डः, पु. २३५.

[3] कैवल्योपनिषत् खण्डः १ मन्त्रः ७, पु. १४३

रुद्रान्तरपरोऽस्त्विति वाच्यम्। प्रसिद्धब्रह्मविष्णुसंनिध्याम्नातरुद्रशब्दस्य संहारमूलरुद्रपरत्वौचित्यात्। प्रायेण श्रूयते यच्च तादृगेवावगम्यत इति न्यायात्।

ननु तथापि कैवल्यादिमन्त्राणामुपासनापरत्वायारोपितविग्रहेणाप्युपासनोपपत्तेर्न परस्य वर्णितविग्रहसिद्धिरिति चेन्न। उपासनापरेभ्योऽप्यविरोधे देवताधिकरणन्यायेन प्रतीयमानार्थसिद्धेरनिवार्यत्वात्। न च अपाणिपादः तदपाणिपादम् इत्यादि-श्रुतिविरोधोऽस्त्विति वाच्यम्। एवं हि निर्गुणश्रुतिविरोधात् सत्यकामत्वादिगुणानामनभ्युपगमापत्तिः। इष्टापत्तिरितिवदतां यथा ध्यानार्थत्वेऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यति तद्वदैक्यमपि सिध्यतीति व्यतिहाराधिकरणभाष्यविरोधः। मायाकल्पिता गुणास्तत्वतो निर्गुण इति न्यायस्त्विहापि तुल्यः।

यत्तु 'रूपोपन्यासाच्चे'तिति सूत्रे (शां. भा. ब्र. सू. १-२-२३) विग्रहोपन्यासपरत्वेन सूत्रव्याख्यानानन्तरं ब्रह्मणो विग्रहाभावात्तद्व्याख्यानमयुक्तमन्यमानानां परेषामन्यथाव्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैः तन्मुण्डकश्रुतौ निर्विशेषब्रह्मपरोपक्रमविरोधान्न विग्रहोपन्यासः संगच्छत इत्यभिप्रायेणोक्तेश्च तैरेवान्यत्र परस्य विग्रहसद्भावस्यात् परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयरूपं साधकानुग्रहार्थमिति, सूत्रकारेण च भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेत्यहंग्रहहोपासकानां ब्रह्मणश्च भोगसाम्यं वदता परस्य विग्रहसद्भावः स्फुटीकृतः। शरीरसापेक्षवैषयिकानन्दभोगशब्दप्रसिद्धेः।

नन्वेवं सति मानान्तरविरोधेऽन्यतरशब्देभ्यो नार्थसिद्धिः। अस्त्विह विरिञ्चादिविग्रहत्रयव्यतिरेकेण ब्रह्मणः चिरन्तनतुरीयविग्रहाभ्युपगमे श्रुत्यन्तरविरोधः। मैत्रेयोपनिषदि 'तमो वा इदमेकमास तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'ति तमःशब्दितमायोपाधिकं परशब्दितं ब्रह्म प्रस्तुत्य " तस्य प्रोक्ता

अग्रयस्तनवो, ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहाणां मध्ये विरिञ्चादिविग्रह-त्रयस्यैवाग्र्यत्वश्रवणात्। यदि हि ततोऽपि प्राचीनं मूर्त्यन्तरं स्यात् ब्रह्मणः कथमेतेषामग्र्यत्वं भवेत्? अग्रे भवा ह्यग्र्या उच्यन्ते। अतो ब्रह्मादिमूर्तित्रितयातिरेकेण परस्य तुरीयमूर्तिरस्ति। तदवलम्बेनैव वृद्धानां विग्रहवत्त्वव्यवहार इत्याद्यवसीयते। अमुमेवार्थमुपोद्बलयन्ति अत्रित पश्चर्यायां भागवतवचनानि। तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्यास्तुत्या—

'शरणं[1] तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्॥'

इति तस्य तत्फलाभिसन्धिं चोक्त्वा चिराद्वरप्रदानाय ब्रह्मविष्णुरुद्राणां तत्र सन्निधाने सति प्रणामाद्युपचारानन्तरं तान्प्रत्यत्रेः—

"एको मयेह भगवान् विबुधप्रधान-
श्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम्।
अत्रागतास्तनुभृतां मनसो विदूरा
ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे॥"

"यथाकृतस्ते सङ्कल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा।
सत्यसङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् यद्ध्यायसि ते वयम्।"

इति तेषां प्रतिवचनोपन्यासेन विरिञ्चादिमूर्तित्रयातिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्या-भिव्यक्तिस्थानभूतं तुरीयं मूर्त्यन्तरं नास्तीति व्यक्तीकृतम्। तत्सम्भवे तेनैव रूपेण परस्य तत्र प्रादुर्भावापत्तेः। अन्यथा ऋषेः सत्सङ्कल्पत्वविरोधात्। गजेन्द्रमोचनस्थल इव ध्यातृभावगृहीतेन रूपेण प्रादुर्भाव इत्यपीह वक्तु-मशक्यत्वात्। तथा कामये इत्यादिप्रस्तावायोगात्। तस्मान्न तुरीयस्य विग्रहाभ्युपगमो युक्त इति।

---

[1] भागवतं स्कन्धः ४, अध्यायः १ श्लो. २०

अत्राभिधीयते—तत्र तावत् 'उमासहायम्' इत्यादिकैवल्यमन्त्रवर्णेभ्यः तुरीया उमासहायत्वादिविशिष्टा मूर्तिः, साऽपि न ध्यानार्थमारोपितेति शक्यं वक्तुम्। छान्दोग्ये—समानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेन उपास्यस्य ब्रह्मण उदाहृतमन्त्रवर्णसिद्धमूर्तिसिद्धवत्कारेण एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्यादिना शरीरवत्त्वसाम्येनान्येन प्रसक्तानां जरामरणजिघत्सापिपासादीनां प्रतिषेधदर्शनात्। अन्यथा तेषामप्रस्तुतप्रतिषेधत्वापातात्। न च मूर्तिवदजरत्वादयोऽपि केवलमुपासनार्थमारोपिता एवोपन्यस्यन्त इति वाच्यम्। तत्रैवास्मिन् कामास्समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितेश्वरगुणत्वस्फुटीकरणात्।

नन्वजरत्वादिरपि न विग्रहगुणत्वेनोपास्यः। 'एष आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिनात्मगुणत्वोक्तेः। तद्गुणैः सत्यकामादिभिस्सहपाठाच्च। आत्मनो जरादिप्रसक्त्यभावेऽपि स्वतः सिद्धाजरत्वस्तव एवेति तदेवोपास्यत्वेन निर्गुणप्रकरणभूताजरत्वादिवत् अतिथ्यादावनुयाजादिनिषेधवच्च स्तुत्यर्थत्वेन वा निर्दिश्यत इति चेन्न। सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विग्रहविशिष्टस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वस्थितेरेवौचित्यात्॥ तस्योपरि शिवं ध्यायेत्साम्बं सर्वमनोहरम्। सर्वलक्षणसम्पन्नं गाढयौवनशोभनम्॥ इत्याद्युपबृंहणानुरोधाच्च। अजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वेनान्वयात्। तथात्वेऽपि तद्द्वारा आत्मगुणत्वसम्भवेन तद्व्यपदेशस्य तद्गुणैः सह पाठस्य 'त्रिलोचनं[1] नीलकण्ठं प्रशान्तमि'त्यस्य 'बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमांश्शत्रुनिबर्हणः। विपुलांसो महाबाहु'रित्यादाविवोपपत्तेश्च।[2] तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिनानूद्यमानस्य स्तुत्यर्थत्वायोगाच्च। तस्माद्विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमानत्वेन निर्दिश्योपास्यतया

[1] कैवल्योपनित् १ खण्डः मन्त्रः ७

[2] वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्डः सर्ग १. श्लो. ९

विधानेनानारोपितत्वावसायाद्धर्मिणो विग्रहस्यानारोपितता निश्चीयत इत्यभ्युपगन्तव्यैव तुरीयस्यापि मूर्तिः । उक्तं च सूतसंहितायाम्—

'उमाधिविग्रहा शुक्ला त्रिनेत्रा चन्द्रशेखरा ।
नीलग्रीवा परानन्दप्रमोदा ताण्डवप्रिया ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्या गुणमूर्तिभिः ।
सर्वमूर्तिविहीनस्य सर्वभूताधिपस्य च ।
तथाप्येषा परा मूर्तिरित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।'

इति पराशरोपपुराणेपि[1] 'साक्षात्परतरस्यैव वस्तुनः सर्वसाक्षिणः । अस्ति मूर्तिः परा शुद्धा स्वतन्त्रा पापनाशनी । तस्याऽसाधारणी मूर्तिः साम्बा चन्द्रार्धशेखरे' इत्यारभ्य 'ब्रह्मविष्णुमहेशानास्तां ध्यायन्ति निरन्तर'मित्यन्तेनोक्तम् । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति रविबिम्बमध्यवर्तित्वेन प्रसिद्धवन्निर्देशस्य तलवकारश्रुतावथर्वशिरसि च श्रुतस्य ब्रह्मणो दैवसंवादस्य चानुपपत्तिः । 'अजातमिममेवैकं मत्वा जन्मनि भीरवः । रुद्रस्यास्य प्रपद्यन्ते रक्षार्थं दक्षिणं मुख'मिति वायूक्तोपबृंहितेतरव्यवच्छेदेन जन्मराहित्यप्रतिपादनेन स्फुटीकृतम् अनादित्वतात्पर्यम् । विग्रहे अजात इत्येव कैश्चिदुपपाद्यते । "रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मुक्तिमिति" श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रश्च भगवतः शिवस्य दिव्यविग्रहसद्भावे प्रमाणम् । श्वेताश्वतरादिमन्त्राणां तुरीयविषयत्वमुत्तरत्र स्फुटीकरिष्यते । तस्मादनेकश्रुतिसद्भावात् परब्रह्मणो हि विग्रहवत्त्वस्य तदविरोधाय मैत्रेयश्रुतौ तनुशब्दो राजसोंऽश इत्याद्यग्रिमवचनस्वारस्यादंशपरः अग्रयशब्दस्त्वादिब्रह्ममूर्त्यन्तरापेक्षयाऽग्र्यत्वपर इति व्याख्येयः ।

---

[1] पराशरोपपुराणे अध्यायः १७ श्लोक. २६, २७ पूर्वार्धम्

यद्वा—अग्रयाख्यायामुरसः[1] (पा.सू. ५-४-९३) इत्यादावग्रय-शब्दस्य प्रधानेऽपि प्रसिद्धेः प्रधाने परमशिवविग्रहे भव इति व्याख्येयम्। त्रिमूर्तीनां परमशिवग्रहेण जननात्। यद्यपि भवे च्छन्दसि (पा. सू. ४-४-११०) इत्यधिकारे अग्राद्यत् इति (पा. सू. ४-४-११६) 'यत्प्रत्ययः', स्मृतितो भवार्थश्च। सन्तानं जन्म तत्र जातस्तत्र[2] भव इति पृथगधिकारदर्शनादिति। "नमः काट्याय च नमस्सूद्याय च सरस्याय चेत्यादौ, काटादिषु परमेश्वरस्य सद्भावमात्रेण भवार्थप्रत्ययदर्शनाच्च। तथापि "नासतो विद्यते भाव" इति स्मृतेर्जन्मस्थले संत एव कार्यस्योत्पत्तिरिति जातेऽपि भवार्थप्रत्ययो न विरुद्ध्यते। ऊरव्या ऊरुजा इति भवार्थप्रत्ययस्यान्यत्रापि दर्शनात्। दर्शितं च महाभारते—तिसृणां मूर्तीनां परमशिवविग्रहे जननम्।

स एष भगवानीशस्सर्वतत्वादिरव्ययः।
सर्वतत्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः।
सोऽसृजद्दक्षिणादंगात् ब्रह्माणं लोकसम्भवम्।
वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः।
युगांते चैव सम्प्राप्ते रुद्रं प्रभुरथासृजन्। इति

शिवराघवसंवादे च—

य एकश्शाश्वतो देवो ब्रह्मवन्द्यस्सदाशिवः।
त्रिलोचनो गुणाधारो गुणातीतोऽक्षरोऽव्ययः।
जाता सिसृक्षा तस्याथ वीक्ष्यात्मस्थं गुणत्रयम्।
वेदत्रयमिमं देवं गुणत्रयमिदं हि यत्।
पृथक्कृत्यात्मनस्ताद्धि तत्र सारं विभज्य च।

---

[1] टच्स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसम्। मुख्योऽश्व इत्यर्थः
—सिद्धान्तकौमुदी।

[2] सू. ४-३-२७, ४-३-५३

दक्षिणेनासृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् ।
पृष्ठदेशेऽमरेशानं त्रीन्पुत्रानसृजत्प्रभुः '। इति ।

यत्तद्भागवतवचनजातमुदाहृतं तदपि परममूर्तेरतिरहस्यत्वेनालभ्य-दर्शनतया अत्रेस्सत्सङ्कल्पताप्राप्तये सोमाद्यवतारत्रयेण लोकतन्त्रनिर्वाहाय च मूर्तित्रयेण प्रादुर्भाव इत्येतदभिप्रायेणेति न विरोधः । अलभ्यदर्शनत्वं च परमशिवमूर्तेर्दर्शितं शिवपुराणे[1] "अप्राकृतवपुः श्रीमान् लक्ष्यलक्षण-वर्जित" इत्यादिना तन्महिमविशेषानुपवर्णयता कमलासनेन—

"हरिश्चाहं च रुद्रश्च तथाप्यन्ये सुरासुराः ।
तपोभिरुग्रैरद्यापि तस्य दर्शनकांक्षिण" इति ॥

नन्वस्त्वेवं परस्य विग्रहसद्भावः तथापि शिवभवादिशब्दानां गुणि-रुद्रवाचिनामेव वस्त्वभेददृष्ट्या तत्रापि प्रयोगोपपत्तेः न तस्य तद्वाक्य-मङ्गीकरणीयमिति चेन्न । नीलकण्ठत्वादिविशिष्टमूर्तिशब्दिते ब्रह्मणि तेषां व्युत्पत्तेः प्रसिद्धत्वात् । अथर्वशिखादिषु महेश्वरमहादेवादिशब्दानां स्तुतिनामत्वेन निर्वचनाच्च तस्य शिवादिशब्दवाच्यत्वस्याभ्युपगन्तव्य-त्वात् ।

ननु यदुमासहायत्वत्रिलोचनत्वादिविशिष्टमूर्तिशब्दितशिवपरेषु पुराणेषु विविधमहिमाकरत्वेन लिङ्गादिपूपास्यत्वेन प्रतिपाद्यमानः पुरुषस्त्रिमूर्त्यतीतं परमेव किं स्रष्टृपालकयोर्ब्रह्मनारायणयोः तृतीयस्संहर्ता कः ? किं वास्य प्रतिपादकं पुराणादिकं च ।

३. तुरीयस्य परमशिवस्य स्वरूपनिरूपणम्

उच्यते—"यादृशं परमशिवस्य रूपं यानि च नामानि तादृशमेव तस्यापि रूपं नामवचनानि च । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

[1] ७-१-३ श्लो. १७

" तत्रायःपिण्डवद्विप्र[1] रुद्रमूर्तिः परस्य तु ।
मूर्त्या तुल्या न मूर्तिभ्यां लक्षणैर्मुनिसत्तमाः ।
परतत्वस्य नामानि प्रत्यासत्त्या मुनीश्वराः ।
त्रिमूर्तीनां तु रुद्रस्याप्यभिधानानि सुव्रत " इति ।

शिवपुराणेऽपि[2] संहाररुद्रमाहात्म्यं प्रस्तुत्योक्तम्—

" स एव भगवानेकस्तेजोराशिरनामयः ।
अनादिनिधनो धाता भूतसंकोचको विभुः ।
परमेश्वरसंयुक्तः परमेश्वरभावितः ।
तच्छक्त्याधिष्ठितश्शश्वत्तच्चिह्नैरपि चिह्नितः ।
तन्नामनामा तद्रूपस्तत्कार्यैकरणक्षमः ।
तत्तुल्यव्यवहारश्च तदाज्ञापरिपालकः " इत्यादि ।

यद्यपि तस्यासाधारण्येन प्रतिपादकं पुराणं नास्ति । तथापि प्रत्यासत्त्यतिशयात्परमशिवपरेष्वेव पुराणेषु तत्प्रतिपादनम् । यथानुपान्ते चोदाहृतम् । शिवपुराणे उक्तं च पराशरेण—

" महेश्वरपुराणानि समस्तानि महामुने ।
असाधारणया मूर्त्या नाम्नाऽसाधारणेन च ।
वदन्ति परमं तत्वं शिवं साम्बं त्रिलोचनम् ।
त्रिमूर्तीनां हरं चापि तदंशं तस्य वैभवम् ।
तदंशस्वाभिमानं च वदन्ति च महामुने " इति च ।

आराधननमस्कृतयश्च परमशिवाभिव्यक्तिस्थानेष्वेव लिङ्गादिषु । एवं परमशिवस्य गुणिरुद्रस्य च नामरूपादिसाम्यादविस्फुटं ब्रह्मविष्णुयोगाभ्यां प्रत्यासत्त्यतिशयावगमाद्विशिष्य परमशिवाभेदेन गुणिरुद्रस्य व्यवहारः ।

---

[1] तत्रायःपिण्डवत् , तप्तायःपिण्डवत् इति पाठद्वयम् अत्र संभाव्यते ।

[2] शिवपुराणे वायवीयसंहितापूर्वभागः ७-१-१८ (५तः ७ पर्यन्तम्)

पुराणादिषु शैवानां च तत्राभिमानातिशयो गुणचरितादिसाधारण्यव्यपदेशश्च । अत एव केषांचिदद्यापि तयोर्विवेकाग्रहः ।

अथ पुराणादिषु प्रसिद्धासु शैवमूर्तिषु काः परमशिवमूर्तयः ? काश्च गुणिरुद्रमूर्तयः ?

अत्र केचिदाहुः—"आनन्दताण्डवविग्रहो दक्षिणामूर्तिविग्रहः । ताण्डवपरोमार्धविग्रहश्चेति विग्रहत्रयमेव परमशिवस्य । अन्ये तु गुणिरुद्रस्य" इति । तन्न रोचयामहे । योगयाज्ञवल्क्ये—

"पृथिव्यां वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ।
ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
धारयेत्पञ्चघटिकाधारणात्सिद्धिमाप्नुयात् ।
वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पंचघटिकास्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
बिम्बरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं बालेन्दुकृतशेखरम् ।
पञ्चवक्त्रधरं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
सर्वायुधोद्यतकरं सर्वभूषणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ।
चिन्तयंश्चित्तविन्यस्तं मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव मुक्त इत्युक्तस्तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ।"

इति परमेश्वरस्य पञ्चवक्त्रश्रीसदाशिवमूर्तेरपि प्रतिपादनात् । वायुसंहितायां

च योगेश्वरस्य पूजाविधाने तथैव तस्याः प्रतिपादनात् । कूर्मपुराणे[1] च—नीललोहितकारितब्रह्मपञ्चमशिरोलवनप्रस्तावे—

"अथान्वपश्यद्गिरिशं मण्डलान्तरसंस्थितम् ।
समासीनं महादेव्या महादेवं सनातनम्"

इत्यादिना एकासनस्थितोमासहायशूलधरमूर्तेरपि तदीयायाः प्रतिपादनात् ।

तस्माद्यथागमाचार्योपदेशमन्येऽपि विग्रहाः परशिवस्य प्रतिपत्तव्याः । तेषां तु परिच्छेदोऽतिरहस्यत्वाद्गुरूपदेशैकगम्यो नात्र प्रदर्श्यते ।

"एवं मायावपुर्ब्रह्म तुरीयं विश्वकारणम ।
उमासहायो भगवानिन्दुमौलिरिति स्थितम्'॥

४. पूर्वपक्षे नारायणस्यैव मूर्तित्रयातिरिक्तस्य तुरीयब्रह्मत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च

ननु मूर्तित्रयातिरिक्तं मायोपाधिकं ब्रह्म नारायण इत्यपि कैश्चिद्वचनेभ्योऽवसीयते । तथाहि—विष्णुपुराणे तावत्—

"ब्रह्मा[2] दक्षादयः कालः तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ।
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ।
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्धा प्रलयायैते जनार्दनविभूतयः" इति ।

एवं भागवतबृहन्नारदीयादिष्वपि वचनानि क्वचित्क्वचिदुपलभ्यन्ते । प्रपञ्चसारोपक्रमे च—त्रिमूर्तीनां शेषशायिनः पुरुषोत्तमस्य प्रष्टृपदेष्टृभाव-

[1] कूर्मपुराणम्, उत्तरार्धम्—अध्याय ३१ श्लोकः ३२

[2] विष्णुपुराणम् अंश १, अध्यायः २२ श्लोकः ३१ तः ३३–पर्यन्तम् ।

निबन्धनेन स्फुटीकृतोऽयमर्थः । उत्तरतापनीये[1] "नारसिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेष ह्यात्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभुर्व्याप्तस्सदोज्वलोऽविद्याकार्यहीनः स्वात्मबन्धहरस्सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यादेष वीरो नृसिंह एव" इत्यादिना नृसिंहस्य तुरीयत्वव्यपदेशात् । पूर्वतापनीये[2]

"यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः ।
यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः ।
यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमो नमः ।
यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या सरस्वती तस्मै वै नमो नमः ।
यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या श्रीः तस्मै वै नमो नमः ।
यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या गौरी तस्मै वै नमो नमः ।"

इत्यारभ्य—"यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वं तस्मै वै नमो नमः" इत्यन्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां नृसिंहविभूतिषु पाठाच्च प्रत्यक्षश्रुतिमूलताप्यस्यार्थस्य प्रतीयते । एवमेव—'यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यो ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो यस्सर्वदेवात्मा भूर्भुवस्स्वस्तस्मै वै नमो नमः' इति रामोपनिषदि[3] ब्रह्मविष्ण्वीश्वराणां रामचन्द्रविभूतिषु पाठाच्च प्रत्यक्षश्रुतिमूलतास्यार्थस्यावगम्यते । तथा च कथं तुरीयः परमशिव इति ।

अत्राभिधीयते—

"पादो वैश्वानरादीनां तुरीयो निर्गुणः स्मृतः ।

---

[1] नृसिंहोत्तरतापनीये खण्डः २, मन्त्रः २, पु. २२९.

[2] नृसिंहपूर्वतापनीये चतुर्थोपनिषत् १ तः ३२ मन्त्रपर्यन्तम्, पु. २२३-२२४ ।

[3] रामोत्तरतापिन्युपनिषत् मन्त्रः ५, पु. ४०३

उत्तरस्मिंस्तापनीये न गुणिभ्यः परो हरिः ।
सगुणांशप्रतिक्षेपाच्छिवांशं तमितिश्रुतेः ।
तुरीयश्शिव एव स्यादैन्द्रोन्यायष्टुभः[1] ।
अस्तु वासौ नृसिंहस्तत्तुरीयं पादमात्मनः ।
कुर्वतानेन नोक्ता स्याद्गुणिभ्यः परता हरेः ।"

पूर्वतापनीयमन्त्रस्तु अथर्वशिरआद्यनेकश्रुत्यन्तरसिद्धं शम्भोस्त्रिमूर्त्यतीत-मायोपहितब्रह्मरूपत्वं प्रतिक्षिप्य न विष्णोस्तथाऽत्र विधानक्षमोऽस्ति । मूर्त्यन्तर्गतस्यैतस्य वस्तुकृतसार्वात्म्यख्यापनाय प्रवृत्तस्सन्—" वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि " इति कृष्णवचनवत् स्वमपि विभूतिमध्ये गणयतीति । अथ कैर्मन्त्रैः देवस्स्तुतः प्रीतो भवति ? एतैर्मन्त्रैर्देवं स्तुवन्नूर्ध्वमित्युप-क्रमोपसंहाराभ्यां स्तुतिपरत्वावसायात् । तदवताररूपे नृसिंहे—"विरिंच-नारायणशङ्करात्मन " इति वचनं सवितरीव स्तुत्यर्थं सत् ब्रह्माद्यात्मकत्वं व्यपदिशतीति वा नेतव्यम् । एवमेव रामोपनिषन्मन्त्रोऽप्युदाहृतो नेय इति ।

एवं च पुराणवचनानि विष्णोरनिरुद्धादिपरत्वतात्पर्येणापि चरितार्थानि मूर्तित्रयपरत्वं न व्यवस्थापयितुं क्षमन्ते । तथाहि—शिवस्य ब्रह्म-विष्णुरुद्रा इव तेषामपि सन्ति व्यूहा जगतां हरणभरणसमुत्पादनेष्वधि-कृता वायुसंहितादिप्रसिद्धा ब्रह्मणो विराट्कालपुरुषाख्यास्त्रयः, विष्णो-स्सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः, रुद्रस्य हरमृडभवाख्याः । एते च दक्ष-मन्वन्तरादिवत् सृष्ट्यादिष्ववान्तराधिकारिणः । एवं च विष्णोस्त्रिमूर्ति-परत्वपराणि पुराणवचनानि स्वव्यूहत्रयपरत्वपराण्युपपद्यन्ते । तद्व्यूहा-नामपि सृष्ट्याद्यधिकारादिसामान्यात् , ब्रह्मादिव्यपदेशोपपत्तेश्च ।

[1] अत्र ग्रन्थपातः

"एका भागवती मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ।
द्वितीया रुद्रसंज्ञा स्यात्तामसी शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलं चान्या वैष्णवी परमा तनुः ।
सत्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता ।
जगत्स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ।
चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्मेतिसंज्ञिता ।
राजसो चानिरुद्धाख्या पुरुषस्सृष्टिकारिका ।"

इति कौर्मे तेषां तद्व्यपदेशदर्शनाच्च। एवं ब्रह्मणस्त्रिमूर्तिपरत्ववचनानामप्युपपत्तिरुन्नेया। वायुसंहितायां—"तदण्डेऽस्मिन्विवृद्धोऽभूत्क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंहित" इति ब्रह्माणं प्रस्तुत्य 'त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये सम्प्रवर्तते। सृजते ग्रसते चैव रक्षते च त्रिभिस्स्वयम्' इत्यादिना तद्व्यूहान् प्रदर्श्य 'सत्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च तमो रजः। विष्णुत्वे केवलं सत्वं गुणवृत्तिस्त्रिधा विभो'रिति तद्व्यूहानां गुणविभागश्लोकेऽपि ब्रह्मादिशब्दप्रयोगाच्च ।

५. पूर्वपक्षे तुरीयस्य परमशिवस्य शिवव्यूहान्तर्गतत्वाक्षेपः

ननु तर्हि शिवस्य त्रिमूर्तिपरत्ववचनान्यपि संहाररुद्रव्यूहभूतभवमृडहरपरत्वपराणीति संहाररुद्र एव तदभिमतशिवोऽस्तु, तस्य गुणमूर्तिभ्यः परत्वे न मानमिति चेन्न ।

सृजत्यशेषमीशस्य शासनाच्चतुराननः ।
तिसृभिर्मूर्तिभिश्चापि पाति शास्ति निहन्ति च ।
विष्णुः पालयते विश्वं विश्वयोनेर्नियोगतः ।
सृजते ग्रसते चापि स्वकाभिस्तनुभिस्त्रिभिः ।
हरत्येतज्जगत्सर्वं हरस्तस्यैव शासनात् ।
सृजत्यपि च विश्वात्मा त्रिधा भिन्नस्तु रक्षति ।

इति शिवपुराणे स्वस्वव्यूहसहितानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शिवनियोगेन स्वस्वकृत्ये प्रवृत्त्युपन्यासेन तत्रैव योगेश्वराख्यपूजाविधौ स्वव्यूहावरणकानां तेषां शिवावरणे पूजाविधानेन योगयाज्ञवल्क्येन तत्तद्रूपोपन्यासेन प्रसिद्धानेव ब्रह्मादीन् प्रस्तुत्य सदाशिवस्य तेभ्यः परत्वकथनेन च तस्य त्रिमूर्त्यतिरेकसिद्धेः ।

एवं तर्हि विष्णुपुराणे (४-१-८५) यस्य प्रसादादहमच्युतस्येत्यादि ब्रह्मवचनाद्विष्णोस्त्रिमूर्त्यतिरेकः कुतो न सिध्येत् ? न हि ब्रह्मवक्तृके वाक्ये अनिरुद्धेऽहंशब्दप्रयोग उपपद्यत इति चेन्न, अहङ्काराभिमानित्वादनिरुद्धस्य — वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधेत्यत्रैव तत्रापि नामैकदेशत्वेनाहं प्रयोगोपपत्तेः । तस्य वक्तृपरत्वेऽपि 'यस्माच्च मध्यं पुरुषः पुराण' इत्यत्र पुरुषशब्दस्य प्रद्युम्नपरत्वेनाप्युपपत्त्या तत्र श्रुत्यननुरोधिनो विष्णोस्त्रिमूर्तिपरत्वस्यासिद्धेः । विष्णुपुराण एव पुराणप्रतिपाद्यनारायणं प्रस्तुत्य स परस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणस्समनन्तर इति तस्य जगत्कारणब्रह्मपरत्वोक्तेः । भागवतोपक्रमे च—

तस्मादेकेन[1] मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ।

इत्यादिना भागवतस्य श्रवणादिकं विधाय कोऽसौ भगवानिति जिज्ञासायां सत्वं[2] रजस्तम इत्यादिश्लोकेन सत्वगुणोपहितं परमपुरुषांशं श्रेयस्करत्वानुवादेन प्रागुपक्षिप्तनियतभजनीयत्वोपपादनपूर्वकं भगवन्तं विधाय, भेजिरे[2] मुनयोऽथाग्र इत्यादिना तद्भजनस्य क्रममुक्तिफलमुपपाद्य तस्य सकलवेदप्रतिपाद्यत्वादिकमुक्त्वा जगृहे पौरुष[3]रूपमित्यादिना तस्य

[1] भागवतम् स्कन्धः १, अध्यायः २, श्लोक १८

[2] भागवतम् स्कन्धः १, अध्यायः २, श्लोक २३-२४

[3] भागवतम् स्कन्धः १, अध्यायः ३, श्लोक १

लीलाविग्रहसद्भावं प्रतिपाद्य एतन्नानावताराणां[1] निधानं बीजमव्ययमिति— तस्य सकलवैष्णवावतारमूलविग्रहत्वप्रदर्शनेन सत्त्वोपहितः परमपुरुषांश एव परं विष्णुतत्त्वमिति स्फुटीकरणात् ।

पराशरपुराणे—माहेश्वरपुराणानीत्यादिना[2] शैवपुराणानां परमशिव-संहाररुद्रोभयपरत्वमुक्त्वा

'वैष्णवानि[2] पुराणानि समस्तानि महामुने ।
त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदम् ।
प्रवदन्ति पुराणे द्वे ब्राह्मो चैवानया दिशा' इति

वैष्णवपुराणानां त्रिमूर्त्यन्तर्गतविष्णौ पर्यवसानोक्त्या स एव विष्णुतत्त्वमिति स्फुटीकरणाच्च । तस्माद्युक्तः तुरीयः परमशिव एवेति निर्णयः । अथवाऽस्तु तुरीयकोटावेकरूपैव मूर्तिर्ब्रह्मण इति नियमः । तस्यात्रैवाविगीतसकल-शैवपुराणप्रसिद्धेः "गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविद" इत्याद्यभि-युक्तोक्तेश्च भवानीमूर्तेरपि सद्भावात् । इहापि "गुणातीतोऽपि त्वं सगुण इव मायाशबलितः परिष्कुर्वन् साम्बं वपुरि"ति तथैवाभ्युपगमाच्च । किन्तु पराशक्तेर्भवान्या एवंरूपो विलासः—

"एकैव शक्तिः परमेश्वरस्य
भिन्ना चतुर्धा विनियोगकाले ।
भोगे भवानी पुरुषेषु विष्णुः
कोपेषु काळी समरेषु दुर्गा ॥"

इत्यागमिकोपदेशात् । 'उमा या स हरिस्साक्षाद्यो हरिः सा शिवा स्मृते'त्यादिपुराणवचनात् ।

---

[1] भागवतम् स्कन्धः १, अध्यायः ३, श्लोक ४

[2-2] पराशरपुराणम् । अध्यायः ३, श्लोक १२, १८

"प्रकृतिस्त्वं पुमान् रुद्रस्त्वयि तद्वीर्यमाहितम्।
त्वन्नाभिपङ्कजाज्जातः पञ्चवक्त्रः पितामहः॥"

इति ब्रह्माण्डपुराणे।

'नावयोर्विद्यते भेदो मच्छक्तिस्त्वं न संशयः।
त्वं चन्द्रमास्त्वहं सूर्यश्शर्वरी त्वमहं दिनम्'।

इत्यादित्यपुराणे च विष्णोश्शिवशक्तित्वव्यपदेशात् कौर्मवासिष्ठलैङ्गादित्यपुराणेषु शिवनारायणयोर्भर्तृभार्याभावेन दारुकावनप्रवेशोपवर्णनात्। तत्प्रकरणे 'या तस्य पार्श्वगा बाला सा पार्वत्यंशजो हरि'रित्याद्युक्तेः। लिङ्गपुराणे[1]

"एष बीजी भवान् बीजमहं योनिस्सनातनः।
स एवमुक्तो विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमपृच्छत।
भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः।
एतं मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमर्हसि।
ज्ञात्वा च विविधोत्पत्तिं ब्रह्मणो लोकतन्त्रिणः।
इमं परमसूक्ष्मार्थं[2] प्रश्नमभ्यवदद्धरिः।
अस्मान्महत्तरं भूतं गुह्यमन्यन्न विद्यते।
महतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदम्।
द्वैधीभावेन[3] चात्मानं प्रविभज्य व्यवस्थितः।
निष्कलं सूक्ष्ममव्यक्तं सकलस्तु महेश्वरः।
यस्य माया विधिज्ञस्य अगम्यगहनस्य च।
पुरा लिङ्गादभूद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकम्।

---

[1] पराशरपुराणम्। अध्याय ३, श्लोक १२, १८

[2] परमसादृश्यं—पा.

[3] द्विविधं चैव. पा. ३. १-२०-७३तः ७९

मम योनौ समासिक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् ।
हिरण्मयमकूपारे योन्यामण्डमजायत ।"

इति विष्णोश्शिवक्षेत्रत्वस्फुटीकरणात् । शिवकेशवयोश्शिवानाभिशिलायां लिंगक्षेत्रयोः सन्निधानेन हरिहरात्मके रूपे हरेर्वामार्धत्वेन लिङ्गेन चास्यार्थस्य स्फुटीकरणात् ।

"योऽयं चकास्ति गगनार्णवरत्नमिन्दु-
योऽयं सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः ।
यद्वा ममार्धमिदमन्तकसूदनस्य
देवि ! त्वमेव तदिति प्रतिपादयन्ति । "

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । एवं तुरीयकोटिनिविष्टस्यापि नारायणस्य भवानीवदेव शिवोपसर्जनत्वादिह व्यवतिष्ठापयिषितस्य शिवमूर्तेः सर्वतः परत्वस्य न विरोधः । एवं मतद्वयमप्युपन्यस्तम् ।

विष्णुतत्त्वनिर्णये[1]

"यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं विमृश्य विबुधोत्तमैः ।
मतद्वयेऽपि भगवानंबिकारमणश्शिवः ।
अशेषब्रह्मभूर्तीनामादिभूतो जगत्पतिः ।
भैरवाद्यास्तु तस्यैव मह्याद्याः श्रीपतेरिव ।
ब्रह्मविष्णुहरास्तस्य कलालेशा इति स्थितिः । "

इत्याहुः इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—

६. नारायणस्यैव तुरीयरूपत्वसिद्धान्तः ।

सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्तीति श्रुत्या, वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः इत्यसंख्यातत्वेन श्रुतिप्रतिपन्नवेदाननूद्य तेषामेकत्वमावेद्यत इत्यविवादम् ।

[1] नायं विष्णुतत्त्वनिर्णय इति प्रसिद्धः वैष्णवग्रन्थः । किन्तु शैवानां विभिन्न-मतप्रकारेण विष्णोः तत्त्वनिर्णये उत्तरत्रोक्तः प्रकारः तदीयैर्ग्राह्यः इत्यर्थः ।

तच्चैकत्वं न व्यक्तितः, अनन्तत्वावेदनात् । सर्वे वेदा इति सर्वशब्द-बहुवचनयोरयोगात् । सर्वे वेदा इत्यनुवादानुरोधेन अनन्ता वै वेदा इति पुरोवादस्यानन्तत्वपरत्वावश्यंभावाच्च ।

न च तदानन्त्यं नित्यत्वरूपमेवाऽस्तु न तु बहुसंख्याकत्वरूपमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति अनुवादाननुरोधित्वापत्तेः । अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । अंगानि वेदाश्चत्वार इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु वेदानेकत्ववर्णनविरोधाच्च । किन्त्वर्थतः । अत एव यत्र तत्रेति विषयसप्तम्यन्तो यच्छब्दः । यद्यपि वेदानामर्था अपि बहवस्तथापि महातात्पर्यविषयीभूतार्थैक्यं सर्वसम्प्रतिपन्नमिति तदाशयेनैव वेदानामेकत्वं निर्वाह्यं नान्यथा ।

अत एव "सर्ववेदान्तप्रत्ययं[1] चोदनाद्यविशेषात्" "गतिसामान्यादिति"[2] न्यायावेतदेवाभिप्रेत्य भगवता सूत्रितौ । महातात्पर्यविषयीभूत एकश्चार्थो विष्णुरेव नान्यः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति कठवल्लीभगवद्गीतावाक्यात् । कठवल्ल्या विष्णुपरत्वं सोपपत्तिकमुपपादितमधस्तात् ॥

यद्यपि—तावा एतास्सर्वा ऋचस्सर्वे वेदास्सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः । प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यादित्यैतरेयोपनिषदि सावधारणं प्राणस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते ।

तथा—

"अहं विजानामि विविक्तरूपो[3]
न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ।

---

[1] ब्रह्ममीमांसा अध्यायः ३, पाद ३, सू. १

[2] ब्रह्ममीमांसा अध्यायः १, पाद १, सू. १०

[3] कैवल्यश्रुतिः खण्डः १, मन्त्रः २१ उत्तरार्धम , २२ पूर्वार्धम् , पु. १४४

वेदैश्चनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ''

इति कैवल्यश्रुतावहंशब्दार्थस्य साधकस्य तत्प्रतीयते । तथा इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति तैत्तिरीये रुद्रस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते । तथापि सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन गतिसामान्यादिति न्यायेन च सर्ववेदानां महातात्पर्येण ब्रह्मैकमेव प्रतिपाद्यमिति सर्वसम्प्रतिपन्नम् । तथाच श्रुतिरपि —ब्रह्मैव वाचः परमं व्योमेति । अन्यथा ब्रह्मैवेत्यवधारणानुपपत्तिः । ब्रह्मशब्दार्थश्च विष्णुरेव वाच्यः । 'यमन्तस्समुद्रे कवयोऽवयन्ति । तदेव ब्रह्म परमं कवीनां' इति तैत्तिरीयमहोपनिषदि समुद्रान्तस्थत्वरूपलोक-वेदप्रसिद्धविष्णुलिङ्गोपन्यासपूर्वकं ज्ञानिनां मते तदेव ब्रह्मेति सावधारणं विष्णोरेव ब्रह्मशब्दार्थत्ववर्णनात् । आहुरिति विष्णावेव ब्रह्मशब्दस्यार्थ-प्रसिद्धिसद्भाववर्णनाच्च । आर्यप्रसिद्धेश्चानार्यप्रसिद्ध्यपेक्षया बलीयस्त्वाच्च । न च यमन्तस्समुद्र इति समुद्रशब्दः कोशादिप्रसिद्धाब्धितोऽन्यपरो भवितुमर्हति । न हि बाधकं विना प्रसिद्धार्थत्यागो युज्यते । 'क्षीरोदार्णव-शायिनं[1] नृकेसरिं योगिध्येयं परमं पदमि'ति पूर्वतापनीये द्वितीयोपनिषदि— " ततः पश्यति ज्योतिर्मयं श्रियाऽलिङ्गितं सुपर्णरथं शेषफणाच्छादितमौलिं मृगमुखं नरवपुषं शशिसूर्यहव्यवाहात्मकनयनत्रयं, ततः प्रजापतिः प्रणिपपाते " ति प्रथमोपनिषदि चाम्नातवाक्याभ्यां क्षीरसमुद्रे शयन-प्रतिपादनात् । श्रियालिङ्गितत्वसुपर्णरथत्वशेषफणाच्छादितत्वादिविष्णव-साधारणधर्मवर्णनाच्च । तदनुरोधेन " यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्तो " ति वाक्यस्य क्षीरसमुद्रशायिनारायणपरतास्वीकारौचित्याच्च ।

न च शेषशायित्वमन्यलिङ्गं भवितुमर्हति । कालिको[2] नाम सर्पो

---

[1] नृसिंहपूर्वतापनीये प्रथमोपनिषदि ५ मन्त्रः पु. २१९.

[2] ऋग्वेदखिले स्वप्नसूक्ते ४ मन्त्रः

नवनागसहस्रफणः । यमुनह्रदेहसो जातो३ यो नारायणवाहन" इति ऋक्परिशिष्टे नारायणस्यैव सहस्रफणामण्डितशेषवाहनत्वश्रवणात् ।

एतेन समुद्रान्तःस्थत्वमात्रं मीनादावतिप्रसक्तत्वान्न विष्णुलिङ्गतामर्हतीति निरस्तम् । उदाहृततापनीयाम्नातवचनद्वयबलेन विशिष्टावस्थानलाभेन "यमन्तस्समुद्रे कवयोऽवयन्ती"ति वाक्यस्य विशिष्टावस्थानपरत्वावसायात् ।

किञ्च अहं विजानामि विविक्तरूप इति कैवल्यश्रुतेर्न साधकपरत्वं युज्यते । "वेदैरनेकैरहमेवे"त्यवधारणविरोधात् कैवल्यश्रुतावेवोत्तरत्र—

"त्रिषु[1] धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिव" ।

इति यो भोक्तृसाधकविलक्षणस्सर्वदा मङ्गलरूपोऽज्ञानगन्धविधुरश्च स एवाहंशब्दार्थ इति वर्णनेन तथाभूतसाधकविलक्षणस्यैव तत्राहंशब्दार्थतावश्यंभावाच्च । विष्ण्वेकनिष्ठपुरुषसूक्ते—

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते ।
धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार
शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।"

इति विष्णोरेव सर्वशब्दमुख्यार्थत्ववर्णनेन वैदिकप्राणरुद्रादिशब्दानां मुख्यत एव विष्णुवाचकत्वौचित्याच्च । न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवेति श्रुत्यन्तरेण सर्ववेदानां विष्णौ मुख्यतात्पर्यवत्त्वावेदनाच्च,

---

[1] कैवल्योपनिषत् खण्डः १, मन्त्रः १८, पु. १४३

" नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति
तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति " ।

इति श्रुत्यन्तरेण विष्णोरेव सकलशब्दमुख्यार्थत्वाभिधानेन,

" नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा " ॥

इति हरिवंशे[1] कैलासयात्रायां शिवेन विष्णुनामव्यतिरेकेण स्वातन्त्र्येण स्वस्य नामवत्त्वं नास्तीत्यभिधानेन—

" सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन ॥ "

इति विष्णुपुराणे[2] सावधारणं जनार्दनशब्दितस्य हरेरेव ब्रह्मविष्णुशिवपर्यायनामात्मसकलशब्दमुख्यार्थत्वाभिधानेन च मुख्यामुख्ययोरिति न्यायेन " इमा रुद्राय स्थिरधन्विने गिर " इति श्रुतिगतरुद्रशब्दस्यापि विष्णुपरत्वावश्यंभावाच्च । न च बाधकं विना मुख्यार्थत्यागो युज्यते ।

किञ्च " यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवनायन्त्यन्या " इति श्रुत्या सकलदेवनाममुख्यार्थत्वमेकस्यावेद्यते । अन्यथा एक एवेत्यवधारणवैयर्थ्यात् । स चैको विष्णुरेव उत्तरत्र अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति पद्मनाभलिङ्गत्वप्रतिपादनात् । पूर्वत्र

" विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन्देव एक ॥ "

इति विश्वतश्चक्षुष्ट्वादिविष्णवसाधारणधर्मोपन्यासाच्च । " सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्ष"मिति नारायणानुवाके विश्वतश्चक्षुष्ट्वादेर्नारायणधर्मत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । न चाजस्य नाभावध्येकमर्पितमिति विश्वकर्मसूक्तवाक्यस्यान्य-

[1] हरिवंशे ३ पर्वणि, ८८ अध्याये श्लोक ६१

[2] अंश १, अध्याय २, श्लोकः ६६

एवार्थः । "यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिर्विश्वसृग्विश्वरूप" इति महोपनिषद्वाक्यानुसारेण —

"अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् ।
तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे ॥"

इति स्कान्दवचनानुसारेण च विष्णुपरत्वावश्यंभावाच्च । तथाच विष्णुरेव महातात्पर्यतस्सर्ववेदप्रतिपाद्य इति ।

७. ब्रह्मविष्णुशिवनामकमूर्तित्रयान्तर्गतस्य नारायणस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च ।

नन्वेवं महातात्पर्यतस्सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं किं मूर्तित्रयान्तर्गतस्य विष्णोरुच्यते ? किं वा ततोऽन्यस्य । नान्त्यः इष्टापादनात् । न प्रथमः । तस्य कार्यकोटिनिविष्टत्वेनोक्तरीत्या शिवविभूतिषु परिगणितत्वेन च परतत्त्वशब्दितपरब्रह्मलक्षणभूतकृत्स्नजगज्जन्मादिकारणत्वायोगेन ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वासम्भवेन महातात्पर्यतस्सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वासंभवादिति चेन्न । मूर्तित्रयान्तर्गतस्य नारायणापरनाम्नो योगरूढिभ्यां विष्णुशब्दमुख्यार्थस्यैव मुख्यतस्सर्ववेदतात्पर्यगोचरत्वोपगमात् । भक्तानुजिघृक्षया स्वेच्छामात्राधीनोत्पत्तिमत्त्वेन तस्य कादाचित्कावताररूपकार्यत्वसत्त्वेऽपि सर्गाधकाले नारायणासाधारणाभिधानश्रुतिप्रसिद्धस्य कृत्स्नजगज्जन्मादिनिर्वाहकस्य मूलरूपेण सतो विष्णोर्ब्रह्मलक्षणवत्त्वाविघातित्वात् । "अजायमानो बहुधा विजायत" इति संसारिसाधारणप्रसिद्धजन्म निषिध्य बहुधा रामकृष्णादिबहुप्रकारेण विजायत इति विलक्षणोत्पत्तिमान्भवतीति विष्णोरस्मदादिजन्मविलक्षणकर्मानधीनस्वेच्छामात्रधीनप्रादुर्भावरूपजन्मावेदनाच्च । अन्यथा विशब्दवैयर्थ्यात् । अजायमानत्वस्य लोकप्रसिद्धोत्पत्तिराहित्यरूपस्य स्वेच्छामात्राधीनप्रादुर्भावरूपजन्मावेदनाच्च । उत्पत्त्यविरोधित्वाच्च । विष्णोरुत्पत्तिरस्मदादिसाधारणी नेत्यत्र 'तस्य धीराः परिजानन्ति

योनिमि'त्याद्युत्तरवाक्यस्यैव साक्षित्वाच्च । तस्य भगवज्जन्मनो योनिं कारणं प्रयोजनविशेषं धिया रमन्त इति धीरा बुद्धिशालिनः परिजानन्ति सम्यक् जानन्तीत्यर्थस्य स्फुटप्रतीतेः । पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनाविति प्रागुदाहृतश्रुत्या विष्णोः पितृत्वेऽपि पुत्रेण स्वकार्यभूतेन दशरथादि-पितृमत्त्ववर्णनेनावतारवत्त्वसिद्धेश्च । अत एव—

रूपं[1] रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दश ॥

इति परमैश्वर्यसम्पन्नविष्णोरनेकरूपाणि श्रूयन्ते । नहीन्द्रशब्दार्थः परमैश्वर्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति । परब्रह्मत्वं च न विष्णोरन्यत्रास्ति प्रमाणा-भावादित्युक्तम् । न च अजायमानो बहुधा विजायते, पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनाविति विष्णोरेवावतारः प्रतिपाद्यत इत्यत्र न विशेष-नियामकमस्तीति वाच्यम् । ह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रीलक्ष्मीपतित्व-रूपनिरवकाशलिङ्गेन वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्युपक्रमगतनारायणासाधा-रणपुरुषाभिधानश्रुत्या च अद्भ्यस्सम्भूत इत्युत्तरानुवाकस्य कार्त्स्न्येन विष्णुपरत्वावश्यंभावात् ।

यद्यपि प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः इति श्रुतिरप्यस्ति । तथापि पुरुषश्रुतिश्रीलक्ष्मीपतित्वलिङ्गाभ्यां प्रजापतिश्रुतेः प्रजानां पतिरिति योगेन यो देवानां नामधा एक एवेत्युदाहृतप्रमाणेन विष्णौ मुख्यतो वृत्ति-सिद्ध्या च तत्परत्वमेवेत्युक्तमिति । हिरण्मयश्शकुनिर्ब्रह्म नामेति पूर्व-वाक्यानुसारेण पिता पुत्रेण पितृमान्योनौति वाक्यस्यापि नभोगंतृत्व-लिंगेन संहाररूपिश्रोहंसरूपो भगवान्योनिरित्युक्त्वा तिरोदध इति श्रीरङ्ग-माहात्म्यगतोपबृंहकवचनानुसारेण च विष्ण्ववतारभूतहंसरूपविषयपरत्वेनैव नेतव्यत्वाच्च ।

[1] ऋक्संहिता ६ मण्डलं, ४७ सूक्तम्, १८ मन्त्रः ।

एतेन " एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान " इत्यादिश्रुत्या विष्णोः कृत्स्नजगत्कारणत्वे सिद्धे सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्ते इति श्रुतिप्रतिपन्नविष्णूत्पत्तेरेवावताररूपत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ब्रह्मरुद्रेन्द्रादितुल्यतया कार्यकोटिनिविष्टत्वाभावसिद्धौ कृत्स्नजगज्जन्मादि कारणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति निरस्तम् ।

'एको ह वै नारायण आसीदित्यादिश्रुत्या ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्सर्वे सम्प्रसूयन्त' इत्यादिवाक्यनैरपेक्ष्येणैव नारायणस्यैकस्यैव सर्गाद्यसमयसत्त्वावेदनपूर्वकं कृत्स्नजगत्कारणत्वावेदनात् । अन्यथा चेतनविशेषस्य ब्रह्मणः कृत्स्नजगत्कारणत्वे सिद्धे आकाशप्राणादिशब्दानां तादृशब्रह्मपरत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च ब्रह्मणः कृत्स्नजगत्कारणत्वसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयस्स्यात् । एको ह वै नारायण आसीदित्यादिश्रुतेः शिवपरत्वे सिद्धे शिव एव कृत्स्नजगत्कारणमित्यर्थस्सिध्यति । तस्मिंश्च सिद्धे एको ह वा इत्यादिवाक्यस्य शिवपरत्वं सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयश्च स्यात् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणस्स ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः, न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा, न सा कर्मनिमित्तजा, गृहीताभिमतौ रुद्रे ह इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्त इति श्रुत्या अण्डं हिरण्मयं मध्येसमुद्रं रुद्रस्य वीर्यात् प्रथमं बभूव । तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदा, इत्यादिश्रुत्यन्तरेण चावगम्यमानविष्णूत्पत्तेरवताररूपत्वमेव । न त्वस्मदादिसाधारणोत्पत्तित्वमिति निश्चयसम्भवेनाऽन्योन्याश्रयानवकाशाच्च । न हि विष्णूत्पत्तेराविर्भावरूपायाः कर्माधीनत्वस्वेच्छामात्राधीनत्वादितोऽन्यदवतारत्वं नामास्ति ।

८. विष्णोरवताराणां कर्माधीनत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च

एतेन विष्णूत्पत्तिरप्यवतारशब्दितास्मदाद्युत्पत्तिवत्, कर्माधीनैव,

न तु तदिच्छामात्राधीना वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति, य एतां महोपनिषदं वेद कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवतीत्यादिश्रुत्या विष्णुत्वप्राप्तेः कर्माधीनत्वावेदनात् । लिङ्ग-पुराणादौ विष्णववताररूपाणां मत्स्यकूर्मादीनां भृगुपत्नीवधप्रयुक्तभृगुशाप-निमित्तत्ववर्णनाच्च । भारतादौ विष्णूत्पत्तेः कर्मानधीनत्ववर्णनस्य उदाहृत-श्रुतिस्मृतिविरोधेन गुणवादत्वमेव । तथा चोक्तं—

विरोधे गुणवादस्स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति

यथाहुः—

'इच्छापि नूनमनुयाति पुराकृतानि
कर्माणि शङ्कर शुभाशुभलक्षणानि ।
इच्छावतारवदनानि तु भारतादौ
नारायणस्य गुणवादमुदाहरन्ति ॥'

इति निरस्तम् ।

विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीत्यादेर्विरोधे गुणवादस्स्यादिति न्यायेन 'य उ चैनमेवं वेदे'त्यादेरिवार्थवादत्वेन फलसमर्पकत्वायोगात् । परमतेऽपि विष्णुत्वस्य क्रतुशतसाध्येन्द्रत्वापेक्षयाधिक्येन वामनपश्वा-लम्भनमात्रसाध्यत्वाभावेन स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेत्यादेर्यथाश्रुतार्थ-परत्वस्यानभ्युपेयत्वाच्च । अन्यथा—

'सोमः[1] पवते जनिता मतीनां
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ।'

[1] ऋग्वेद नवमं मण्डलं, ९६ सूक्तं मन्त्रः ५, ६

इत्यादेरपि यथाश्रुतार्थपरत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात् । मृदब्रवीदित्यादेरपि यथाश्रुतार्थपरत्वाश्रयणप्रसङ्गाच्च ।

एतेन—'सोमः पवते' इत्यत्र उमया सहितस्सोम इति सोमशब्देन शिव एव गृह्यते न तु यथाश्रुतार्थः, अतो न विरोधः । यदाहुः 'सोमे लतात्मनि महेश्वरगौणवृत्त्या विष्णोरथादि जनकत्वमृचा कयाचित् । त्वय्येव तद्भवितुमर्हति मुख्यवृत्त्या नेन्द्रे न पङ्कजभवे न तरां मुरारौ' इति निरस्तम् । सोमशब्दस्य लताविशेषे रूढत्वेन पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया तत्परत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रो जायते' इति श्रुत्या उमापते रुद्रस्य ब्रह्मोत्पत्त्यनन्तरं नारायणादुत्पन्नत्वावेदनेन तस्य विष्णुशब्दितनारायणजनकत्वायोगात् । किञ्चैवं सोमशब्दस्य चन्द्रपरत्वमेव किंनाश्रयितव्यम ? तस्य तत्र रूढत्वात् शिवे तस्य यौगिकत्वात् । रूढिर्योगमपहरतीति हि न्यायः । न च पुरुषसूक्ते 'चन्द्रमा मनसो जात' इति चन्द्रमसो विष्णुमनोजन्यत्वावगमात् न विष्णुजनकत्वं युक्तमिति वाच्यम् । 'नारायणाद्रुद्रो जायत' इति शिवस्यापि नारायणजन्यत्वश्रवणेन साम्यात् । त्वदुक्तन्यायेन चन्द्रद्वैविध्यस्याप्यापत्तेश्च । न च नारायणजन्यत्वेन श्रुतो रुद्रोऽन्य एव तत्र, प्रकृते तु विष्णुजनकत्वेन श्रुतः परमशिवस्साम्बोऽन्य एवेति न विरोध इति वाच्यम् । नारायणोपनिषदि—'नारायणाद्रुद्रो जायते इति पराभिमतपरमशिवस्य प्रधानस्यैव नारायणजन्यत्वमावेद्यत इति स्वीकार्यत्वात् । तत्रैवाग्रे 'नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसव' इति बहुवचनान्तरुद्रशब्देन रुद्रमात्रग्रहणसिद्धेः प्रथममेकवचनान्तरुद्रशब्दस्य प्रधानरुद्रपरत्वावश्यंभावात् । न च सोऽपि संहाररुद्र एव न तु साम्बशिवशब्दितः प्रधानरुद्र इति वाच्यम् । संहाररुद्रातिरिक्तस्य साम्बशिवस्य सत्त्वे विवादात् । तस्मात् 'सोमः पवत' इत्यत्र विरोधे गुणवादस्स्यादितिन्यायेन सोमलतायाः स्तुतिरेव क्रियते इति स्वीकार्यं न त्वन्यथा ।

तथा सति रूढिबाधापत्तेः। किञ्च प्रसिद्धसोमलताया एवादृष्टद्वारा मत्यादि-जनकत्वात् विष्ण्वभिव्यक्तिरूपजन्मकारणत्वमुपपन्नमिति न यौगिकार्था-श्रयणे विशेषकारणं पश्यामः। विष्णोर्जनिस्तु तत्कालीनसुकृतिदर्शनात्मिकैव नत्वस्मदादिजनिवदिति सप्रमाणं प्रपञ्चितमधस्तादित्यलम्।

केचित्तु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्रेव विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभि-जयतीत्यत्र 'विष्णुः शिवः भूत्वे'त्यर्थ इत्याचक्षते।

एतेन य एतां महोपनिषदं वेद कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवतीति तापनीयश्रुतिरपि व्याख्याता।

यत्तूक्तं 'विष्ण्ववताराणां भृगुपत्नीवधप्रयुक्तभृगुशापनिमित्तत्वं लिङ्ग-पुराणादौ वर्णितमित्येतत्सत्यमेव। किन्तु तत्रैव लिङ्गपुराणादौ भृगुशापस्य व्याजमात्रत्ववर्णनात्, भगवदवतारस्य लोकसंरक्षणमात्रहेतुकत्वेन वर्णनाच्च न कर्माधीनं तज्जन्म। अत एव लैङ्गे भृगुं प्रति हरेर्वचनं एवंविधं प्रत्यक्षमुपलभ्यते—

'तपसाऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः।
लोकानां सम्प्रियार्थं तु शापं तं ग्राह्यमुक्तवान्' इति।

तत्रैव पुनः—

'सर्वात्मरक्षको विष्णुर्जननं स्वेच्छयैव तत्।
ऋषिशापच्छलेनैव स्वेच्छयाऽऽगमनं हरेः।
द्विजशापच्छलेनैवमवतीर्णो[1] हि लीलया।

इति चेति विवक्षितार्थसमर्पकं वचनान्तरम्।

तथा श्री विष्णुपुराणे[2]—देवतिर्यङ्मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका।

---

[1] लिंगपुराणम् १-९७-२६ पू.

[2] विष्णुपुराणम अंशः ५, अध्यायः ३३, श्लोक ४२

न कारणात्कारणात्मा कारणं कारणानि च ।
शरीरग्रहणं तस्य धर्मत्राणाय केवलम् ।
कृतकृत्यो ह्यहं ब्रह्मन् भक्तानां हितकाम्यया ।
भजामि विविधं रूपं स्वेच्छयैवात्मलीलया ।

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशात्कृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेह-
स्संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ।
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ' इति ।

तथा भगवद्गीतायाम्—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ' इति ।

तथा पुराणान्तरे—

' इच्छयापि हि देवत्वं मनुष्यत्वमपीच्छया ।
सूकरत्वं च मत्स्यत्वं नरसिंहत्वमेव च ' इति ॥

तथा पङ्क्तिखिलेषु वाराहे च—

' न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा ।
न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विभुः ।

सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभास्सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानस्सुखसुखस्स विष्णुः परमेश्वर (परमोऽक्षरः) ' इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते—

'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः ।
परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम्' इति ।

एतेन भारतादौ विष्णोः कर्मानधीनोत्पत्तिकत्वस्वेच्छामात्रोत्पत्तिकत्वप्रतिपादकवचनानि यानि तानि विरोधे गुणवादस्स्यादिति न्यायेनात्यन्तकुत्सितोत्पत्तिराहित्यप्रतिपादनपराणि न तु सर्वथा कर्मानधीनोत्पत्तिकत्वपराणीति निरस्तम् ।

स एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति सौबालश्रुतौ विष्णोरपहतपाप्मत्वप्रतिपादनेन कर्मवश्यत्वराहित्यावश्यंभावेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनोदाहृतलैङ्गादिवचनानामेव विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायेन बाधकावश्यंभावेनोदाहृतभारतादिवचनानां विष्णोरकर्मवश्यत्वावेदकानामेव उदाहृतसौबालश्रुतिसहकारेण प्राबल्याद्विरोधे गुणवादस्स्यादिति न्यायस्यैव प्रकृतेऽनवतारात् ।

यद्यपि सौबालश्रुतौ—नारायणस्य पापरूपकर्मविशेषराहित्यमेवोच्यते न तु कर्मविशेषराहित्यम्, तथापि न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुत्यन्तरानुसारेण 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा' इति भगवद्वचनानुसारेण च सौबालश्रुतौ 'नारायणस्य पुण्यपापकर्मराहित्यं प्रतिपादयिष्यत' इति न काचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—'अनन्वगतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन' इत्यादिका ।

[1] सुबालोपनिषत् सप्तमखण्डः अन्तिमभागः पु. २४५.

यद्यपि ततः प्रथमपादादुग्ररूपो रुद्रो देव प्रादुर्भवति इति पूर्वतापनीये रुद्रस्यापि प्रादुर्भावशब्दितोत्पत्तिः श्रूयते । तथा तलवकारिणामुपनिषदि 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्तास्माकमेवायं महिमेति । तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति तेऽग्निमब्रुवन् ' इति शिवस्यापि यक्षरूपेण प्रादुर्भावः श्रूयते । तथा तत्रैवोत्तरत्र तस्मात्तिरोदध इति तिरोधानं श्रूयते । तथा पुराणेषु 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां स्वं प्राप परमं पद'मिति शङ्करशब्दितस्य रुद्रस्यापि शुकादिरूपेणावतारः प्रतीयते । तथापि शतपथे अष्टमूर्तिब्राह्मणे अनपहतपाप्मा वा अहमस्मीत्युदाहृतवाक्येषु रुद्रस्यानपहतपाप्मत्वाश्रवणात् , तदुत्पत्तिरस्मदाद्युत्पत्तिवत् कर्माधीनैव । अन्यथा तत्रैव पाप्मरूपकर्मणोऽपहत्यै प्रजापतिसकाशादुत्पन्नेन तेन रूपेण प्रजापतिं प्रति नामकरणरूपसंस्कारप्रार्थनोक्तिरसंगता स्यात् । तथाच तापनीये प्रादुर्भावश्रवणमप्यस्मदादिसाधारणकर्माधीनोत्पत्तिपरमेव । अन्यथा जननमात्रस्य प्रादुर्भावरूपतया कर्मानधीनत्वापत्तिः । न चैवम्, अस्मदादिजननस्य प्रादुर्भावशब्दितस्यापि कर्माधीनतायास्सुप्रसिद्धत्वात् । कपूयां योनिमापद्यन्ते रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते—

> योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
> स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यादिश्रुतेः । तथाच—'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणादिन्द्रो जायते। अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत। तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात् त्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषो जायते ' इति नारायणाद्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनामुत्पत्तिः श्रूयमाणा कर्माधीनैवावसीयते। न च 'या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी। तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ता अभिचाकशीही'ति श्रीरुद्रे

श्वेताश्वतरे च शिवस्य देहस्य पापसम्बन्धाभावप्रतिपादनात् शतपथादौ तस्य कर्माधीनत्ववर्णनाद्विरोधेन वाक्यद्वयस्योदाहृतस्य भिन्नविषयकत्वमावश्यकम्। तथाच अपहतपाप्मा संहाररुद्रोऽन्य एव जन्यः स्वीकार्यः। तापनीयादौ यस्य रुद्रस्य प्रादुर्भाव उच्यते सोऽन्य एव कर्मानधीनोत्पत्तिकः परमशिवः सिद्ध्यतीति वाच्यम्। (परन्तु) अतः संहाररुद्रातिरिक्तपरमशिवे मानाभावः। न चैवमुक्तविरोधः। उदाहृत-श्रीरुद्रश्वेताश्वतरवाक्ययोर्नामकरणभाविपापरहितरुद्रदेहविषयत्वेनाविरोधो-पपत्तौ संहाररुद्रत्वेन परशिवत्वेन च रुद्रानेकत्वकल्पनायोगात्। अन्यथा ब्रह्मविष्णिवन्द्राकाशादीनां च कार्यत्वकारणत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्रतिपादक-वाक्यद्वयस्याविरोधाय ब्रह्मविष्ण्वादिशब्दितचतुर्मुखविष्ण्वादिद्वैविध्य-स्वीकारप्रसंगः। त्वदभिमतपरशिवशब्देनेव मत्कल्पितानामपि परचतुर्मुख-परविष्णुपराकाशादिशब्दैः परिभाषायाः सम्भवात्। न हि 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं, एको ह वै नारायण आसीत्, ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः ते सम्प्रसूयन्ते, आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता।' 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति ब्रह्मविष्ण्वाकाशादीनां कार्यत्वकारणत्वावेदकानि श्रुतिवाक्यानि न सन्तीत्यस्ति। तलवकाराणामुपनिषदि शिवस्यैव प्रादुर्भावतिरोभावौ प्रतिपाद्येते इत्यत्र विशेषनियामकाभावात्, ब्रह्मशब्दस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, 'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यत' इति स्मृत्या, ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव मुख्य इत्यावेदनेन मुख्यामुख्ययोरिति न्यायेन बाधकं विना ब्रह्मशब्दमुख्यार्थस्य विष्णोरेव तत्र ग्राह्यत्वाच्च। यक्षशब्दस्य साधारणत्वाद्यक्षतिरोधानानन्तरमुमाप्रादुर्भावस्य यक्षे उमापतित्वासाधकत्वाच्च। न हि यत्तिरोधानानन्तरं यत्प्रादुर्भावस्तं प्रति सा पत्नीति नियमोऽस्ति। व्यभिचारस्यास्य व्यक्तत्वात्।

एतेन 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे' इत्यादिपुराणवचनान्यपि व्याख्यातानि।

शुक्राश्वत्थामदुर्वाससां शंकरावतारत्वेऽपि रामावतारसमये शाखामृगादि-भावेन देवानामिव तदुपपत्तेः ।

९. विष्णोः शिवविभूतिषु परिगणितत्वेव जगत्कारणत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च, विभूतिविभूतिमतोर्भेदाभेदविचारश्च कैवल्यश्रुतेः विष्णुपरत्वसमर्थनं च ।

एतेन विष्णोश्शिवविभूतिषु परिगणितत्वेन परतत्वशब्दितपरब्रह्म-लक्षणभूतकृत्स्नजगज्जन्मादिकारणत्वाऽयोगेन ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वाऽ-सम्भवेन महातात्पर्यतस्सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं न सम्भवतीत्युक्तं दूषणान्तर-मप्यपास्तम् ।

शिवविभूतिषु शिवस्य परिगणितत्वेऽपि यथा तस्य न जगत्कारणत्वादिक्षतिस्तव मते, तथा विष्णोः तद्विभूतिषु परिगणितत्वेऽपि तस्य न जगत्कारणत्वादिक्षतिः मत्पक्षेऽपीति सुवचत्वात् । विभूतिषु गणितस्य शिवस्य विभूतिमतः शिवादन्यत्वे शिवविभूतिषु गणितस्य विष्णोरपि विभूतिमतः परविष्णोरन्यत्वस्य सुवचत्वाच्च । अत एव जनितोतविष्णोरित्यत्र विष्णुशब्दार्थो जगत्कारणभूतविष्णोरन्य एवेत्युक्त-मन्यत्र भगवत्पादैः ।

त्वयापि च अण्डं हिरण्मयं मध्येसमुद्रं रुद्रस्य वीर्यात् प्रथमं बभूव । तत्र ब्रह्मा विष्णुर्जातो जातवेदा इति वर्णितत्वाच्च ।

किञ्च कैवल्यश्रुतौ[1]—

'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निस्स चन्द्रमाः ॥

इति ब्रह्मादिरूपविभूतिसामानाधिकरण्यनिर्देशमात्रं कृत्वा विष्णुरूपशिव-

[1] कैवल्योपनिषत् खण्डः १, ८ मन्त्रः पु. १४३

विभूतौ स एव विष्णुरिति सावधारणसामानाधिकरण्यनिर्देशकरणबलेन विष्णोर्विभूतिमता शिवशब्दार्थेनात्यन्ताभेदप्रतिपादनपरत्वावसायात् विष्णोर्विभूतिरूपत्वेऽपि जगत्कारणभूतशिवशब्दार्थात्यन्ताभिन्नत्वेन जगत्कारणत्वाद्यवश्यंभावेन 'यद्विभूतिमत्सत्वं तत्ततोऽत्यन्तं विभिद्यते' इति नियमस्य विष्णावेव भंगात्। अन्यथा स एव विष्णुरिति इतरापेक्षया स एवेति सामानाधिकरण्यस्य विलक्षणतया निर्देशो व्यर्थस्स्यात्। अत एव भगवद्गीतायां 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि, रामश्शस्त्रभृतामहम्। आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादौ विभूतिमत्कृष्णतोऽत्यन्ताभेदेऽपि वासुदेवादीनां विभूतित्ववर्णनम्। अत एव च रामोपनिषदि[1] यो ह वै श्रीरामचन्द्रस्स भगवानद्वैतपरमानन्दात्मा यत्परं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवस्तस्मै वै नमो नमः इति विभूतिमता श्रीरामचन्द्रेणात्यन्ताभेदेऽपि परब्रह्मणस्तद्विभूतित्ववर्णनम्।

ननु कैवल्यश्रुतौ विभूतिमता शिवशब्दार्थेन 'स एव[2] विष्णुस्सप्राण' इति विभूतित्वेनोक्तस्य विष्णोरवधारणबलेनात्यन्ताभेदे उमासहायं[3] परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्। ज्ञात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिमिति यदुक्तमुमासहायत्वादिरूपं शिवासाधारणं लिङ्गं तदनुपपत्तिः। नहि विष्णोर्मांगल्यादिगुणयोगेनान्यथा वा कथञ्चित्तत्रत्यशिवशब्दवाच्यत्वसंभवेऽयुमासहायत्वादिरुद्रासाधारणधर्मवत्त्वमुपपद्यते। तथा सति विष्णुशिवयोरभेदप्रसंगात्। न चोमापतिना विष्णोरभेदस्त्वया स्वीक्रृतः॥ यदुक्तं 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि, रामश्शस्त्रभृतामहं आदित्यानामहं विष्णु'रित्यादिना विभूतिविभूतिमद्भावेऽभेदोऽप्यस्तीति।

---

[1] रामोपनिषत् - मन्त्र - १, पु. ४०३.

[2] कैवल्योपनिषत् खण्ड १. मन्त्र ८. पु. १४३

[3] कैवल्योपनिषत् प्रथमखण्डः मन्त्र ६. पु. १४३

तन्न। अन्यत्र विभूतिविभूतिमतोर्भेददर्शनेनाभेदे विशेषप्रमाणाभावेन चात्रापि तयोर्भेदावश्यंभावात्। 'ममात्मा भूतभावनः। तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' इत्याद्यनुसारेण गीतायाः कार्त्स्न्येन कृष्णान्तर्यामिपरत्वावश्यंभावेन विभूतिमता परमात्मना तद्विभूतिरूपस्य कृष्णस्य वासुदेवादिशब्दितस्य भेदावश्यंभावाच्च। गीतायाः कृष्णपरत्वेऽपि वासुदेवादिशब्दार्थस्य तद्देहमात्रविभूतिपरत्वेन वा भगवदावेशावतारबलभद्ररामजामदग्न्यरामद्वादशादित्यान्तर्गतविष्णुरूपत्वेनोपपत्त्या विभूतिविभूतिमतोरभेदे तस्यादृष्टान्तत्वाच्चेति चेदुच्यते।

'हृत्पुण्डरीकं[1] विरजं विशुद्धं—
विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं
शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्।
तमादिमध्यान्तविहीनमेकं
विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्।'

इति शिवशब्दार्थे किञ्चित्प्रस्तुत्यानेकविशेषणविशिष्टतया कैवल्यश्रुतौ पूर्ववाक्ये तस्य ध्येयत्वमुच्यत इत्यविवादम्। स च शिवशब्दार्थो विष्णुरेव वाच्यः। 'परात्परं पुरुषमुपैति विद्वानिति'। 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागति'रिति विष्णुपरकठवल्लीवाक्यसमानार्थकोपक्रमात्पुरुषशब्दस्य विष्णवसाधारणाभिधानश्रुतित्वात्। 'तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिव' इत्युत्तरत्र सदाशब्दसमभिव्याहृतशिवशब्देन सर्वदा मांगल्यगुणयुक्तस्यैव लाभाच्च।

"यच्छौचनिसृतस्सृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवश्शिवोऽभूत्।
शेषं (सेशं) पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात।

[1] कैवल्योपनिषत् खण्डः १, मन्त्र ६-७, पु. १४३

इति भागवतवचनपर्यालोचनया प्रसिद्धशिवस्य रूढिमात्रेण शिवशब्दार्थत्वम्, विष्णुपादोदकसेवनानन्तरं माङ्गल्यगुणयोगेन शिवशब्दार्थत्वमिति लाभेन तस्य सदाशिवत्वव्यतिरेकनिश्चयश्रौव्याच्च । 'शाश्वतं शिवमच्युतं नारायणं महाज्ञेय'मिति नारायणानुवाके नारायण एव सदाशिवत्ववर्णनेन तेनास्यैकवाक्यत्वोपपत्तेश्च । "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः, नारायणाद् ब्रह्मा जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते" इति प्रसिद्धशिवस्य सर्गाद्यसमये असत्त्ववर्णनात्, ब्रह्मोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पत्तिवर्णनाच्च । नारायणे प्रलीयन्ते इति तस्य नारायणे लयवर्णनाच्च । आदिमध्यान्तवत्त्वेन "तमादिमध्यांतविहीनमेक" मिति कैवल्यश्रुत्युक्तविशेषणस्य तत्रायोगाच्च । नारायणे सम्भवाच्च । सति सम्भवे त्यागायोगाच्च । 'दिव्यो देव एको नारायण' इति सौबालोक्तनारायणैकत्वस्यासहायत्वादिरूपस्य एकमिति अत्राप्युक्तेश्च । यो यजुर्वेदवाच्यः इति तापनीयवाक्येन नृसिंहात्मनो विष्णोर्यजुर्वेदवाच्यत्वाभिधानेन यजुर्वेदान्तःपातिमहोपनिषद्वाच्यत्वावश्यंभावेन तत्र महोपनिषदि ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोमिति ब्रह्माधिपतित्वादिरूपोपन्यासपूर्वकं नृसिंहस्य सदाशिवोंशब्दवाच्यत्वोपन्यासेन तस्यैव सदाशिवोंशब्दमुख्यार्थत्वावश्यंभावाच्च । ॐ इति ब्रह्मेऽति श्रुत्या ॐशब्दस्य ब्रह्मशब्दपर्यायत्वसिद्धेश्च । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेवेत्युक्तत्वाच्च । तथाच पूर्ववाक्योत्तरवाक्योपात्तानेकविशेषणघटनाय उमासहायं लक्ष्मीसहायमित्येवोमासहायशब्दार्थो विज्ञातव्यः । त्रिलोचनत्वं तु शशिसूर्यहव्यवाहात्मनयनत्रयमिति श्रीनृसिंहपरतापनीयप्रसिद्धत्वात् विष्णावविरुद्धम् ।

नीलकण्ठत्वमपि नीलकण्ठान्तर्यामित्वेन वा विष्णोस्सर्वाङ्गे नीलत्वेऽपि हिरण्यश्मश्रुर्हिण्यकेश इतिवत् नमो हिरण्यबाहवे इत्यादिवाक्योपलक्षणतया चोपपन्नमिति नीलकण्ठमित्युक्तिर्नानुपपन्नेति कृत्स्नापि कैवल्योपनिषन्नारायणपरैवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

एवं च "स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्स्वराडि"ति नारायणानुवाकप्रत्यभिज्ञानमपि संगच्छते ।

यद्यपि सावधारणस्स एव विष्णुः इति सामानाधिकरण्यनिर्देशः "स एवाधस्तात्स एवोपरिष्टात्स एवेदं सर्वम् अहमेवाधस्तादहमेवोपरिष्टादहमेवेदं सर्वम् आत्मैवाधस्तादात्मैवोपरिष्टादात्मैवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्" इति कैवल्यश्रुतावेवोत्तरत्र[1] "स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम्' इत्यादिसावधारणसामानाधिकरण्यनिर्देशस्तदत्यन्तभेदेऽप्युपदिश्यत इति शक्यं वक्तुम् । तथापि तत्रैवात्र बाधकाभावात्, बाधकं विना तथाविधनिर्देशस्य लोकवेदयोरत्यन्ताभेदे व्युत्पन्नत्वाच्चात्र नात्यन्तभेदेऽयं सामानाधिकरण्यनिर्देश इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

तत्र हि बाधकमभेदग्राहि प्रत्यक्षं तन्मूलकविरुद्धधर्माक्रान्तत्वरूपमनुमानम्, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीतिसावधारणं ब्रह्मणो योग्यायोग्यप्रपञ्चात्यन्तभिन्नत्वावेदकम् । अन्यत्र[2] धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तपश्यसि तद्वदेति । तथाभेदावेदकं च श्रुतिवाक्यं—"विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवती"ति श्रौतसावधारणसामानाधिकरण्यनिर्देशालंबनप्रतिपादकं विशेषश्रुत्यन्तरं च तत्रास्ति । तेन हि नारायणशब्दार्थस्य पुरुषशब्दस्य विश्वशब्दार्थभूत (चेतनाचेतन) जडाजडप्रपञ्चोपजीव्यत्वं तथाविधनिर्देशालंबनं प्रतिपाद्यत इति स्फुटं प्रतीयते । विश्वमेवेदं पुरुष इति पुरुष एवेदं विश्वमित्येवकारो भिन्नक्रमः, उदाहृतानेकवाक्यानुसारादिति । न च स एव विष्णुरित्यत्रापि यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यस्थशिवपरामर्शित्वेन शिवशब्दपर्यायतावसायात्, शिवत्वविष्णुत्वयोश्च गोत्वाश्वत्वयोरिव परस्परविरहव्याप्यत्वात्, तदाधारयोश्शिवशब्दविष्णुशब्दार्थयोरावाभ्यामत्यन्तभेदस्वीकाराच्च । न च तत्रापि

[1] कैवल्ये ९ मन्त्र, पु. १४३

[2] काठक. अ. १, वल्ली २, मन्त्रः १४, पु. ६

बाधकमविशिष्टमिति वाच्यम् तत्र पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनायां वाक्यान्तरपर्यालोचनायाञ्चोक्तरीत्या शिवशब्दस्य सदा माङ्गल्यगुणविशिष्टवस्तुपरत्वावश्यम्भावेन नारायणत्वविरुद्धप्रसिद्धशिवत्वविशिष्टार्थकत्वासिद्धया बाधकाभावनिश्चयध्रौव्यात् ।

किञ्च कैवल्यश्रुतिरियं कात्स्न्येन विष्णुपरत्वकामेनापि स्वीकार्यम् । उपक्रमे 'परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान्' इति नारायणासाधारणपुरुषश्रुतेः । 'अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति नारायणपरतैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यप्रत्यभिज्ञानात् । शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिमिति नारायणपरमुण्डकवाक्यप्रत्यभिज्ञानात् । 'स ब्रह्मा स शिवस्सोऽक्षरः परमस्स्वराट्' इति नारायणानुवाकप्रत्यभिज्ञानात् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति, नान्यः पन्था विमुक्तये इति, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था इति, अर्थतः नारायणपरपुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी इति, एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च, नारायणात् प्राणो जायते मनस्सर्वेन्द्रियाणि च इत्यादिना नारायणपरमुण्डकनारायणोपनिषत्प्रत्यभिज्ञानात् । 'वेदैरनेकैरहमेव वेद्य इति' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति नारायणपरकठवल्लीभगवद्गीतावाक्यप्रत्यभिज्ञानाच्च । शिवशब्दोमासहायादिशब्दानां कैवल्यश्रुतिगतानाम् उक्तरीत्या उक्तार्थानादाय नारायणपरत्वेऽप्युपपन्नत्वेन निरवकाशत्वाभावेन कैवल्यश्रुतेश्शिवपरत्वे तेषामनन्यथासिद्धप्रमाणत्वासंभवाच्च । अन्यथा उक्तबहुबाधापत्तेः ।

यद्यपि न कर्मणा न प्रजया धनेन, अणोरणीयान्, अहमेवैतद्वित् इति च शिवपरत्वेन भासमानतैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यप्रत्यभिज्ञानम्, आत्मानमरणिं[1] कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । अपाणिपादोऽयमचिन्त्य-

[1] ब्रह्मोपनिषत् अन्तिमभागः पु. १६८

शक्तिः पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः इति च, अपाणिपादो[1] जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इति शिवपरश्वेताश्वतरवाक्यप्रत्यभिज्ञानं चात्रास्ति, तथाप्युक्तबहुबाधतादवस्थ्यम् । नहि बाधोऽभ्युपगमार्हः । तैत्तिरीयमहोपनिषच्छ्वेताश्वतरोपनिषदां नारायणपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यद्यपि चोपसंहारे यः[2] शतरुद्रमधीते सोऽग्निपूतो भवति सुरापानात् पूतो भवति ब्रह्महत्यया पूतो भवति कृत्याकृत्यात् पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत्, इति शतरुद्राध्ययनफलवर्णनात्, शतरुद्रीयं यो जपति तस्याविमुक्तशब्दितकाशीलक्षणदेशविशेषस्थत्ववर्णनात्, अत्याश्रमीति 'अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा । त्रिपुण्ड्रधारणं चैव तदित्यत्याश्रमं बुधाः' इति स्मृत्यनुसारेण भस्मोद्धूलनादिविशेषविशिष्टाधिकारिनिरूपणात्, अक्षाद्वा जपेत् इति जपसाधनत्वेन रुद्राक्षमालानिरूपणात्, तथोपक्रमेऽपि अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । अत्याश्रमिभ्यः परमऋषिभ्यः इति शिवपरश्वेताश्वतरवाक्यप्रत्यभिज्ञानाच्च । अस्तु कैवल्यश्रुते रुद्रपरत्वमेव । तथापि कैवल्यश्रुतेश्शतरुद्रीयत्वमसिद्धम् । त्वमग्ने[3] रुद्र इति शतरुद्रीयस्य "अग्नाविष्णू[4] इति वसोर्धाराया" इति श्रुतौ

---

[1] श्वेताश्वतर अ. ३, मं. १९

[2] कैवल्योपनिषत् २ खण्डः आरम्भभागः पु. १४४

[3] त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्व....शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे तै. काठकम्. १ प्रश्नः २ अनु. २

[4] अग्नाविष्णूसजोषसेमावर्धन्तुवांगिरः । द्युम्नैर्वाजेभिरागतम् ॥
(शतरुद्रीयम्) तै.सं. ४ कांड. ७ प्रश्नः, १ अनु. १ वर्गः,
त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् ।
अग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया - ३ अष्टकम् ८ प्रश्नः २७ वर्गः ।

अन्यादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्यैव वाक्यस्य शतरुद्रीयत्वावेदनात्। न हि तादृशानुपूर्वीविशेषमत्रोपलभामहे। न च कैवल्यश्रुतेश्शतरुद्रीयैकवाक्यतायां मानमस्ति येन रुद्रेतरदेवतैकवाक्यतया अस्या अपि तत्परत्वमावश्यकमिति स्यात्। अत्र शतरुद्रीयाध्ययनफलवर्णनं तैत्तिरीयमहोपनिषदि—

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना।
भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी,
मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
त्वया हतेन पापेन जीवामि (गच्छामि पा.) परमां गतिम्।
मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्।

इति मृत्तिकास्नानादिफलवर्णनवदुपपन्नम्। शतरुद्रीयशब्दे श्रीरुद्राभिधानेऽपि तस्य विष्णुपरतायाः वक्ष्यमाणत्वाच्च। अविमुक्तशब्दितकाशीक्षेत्रस्य—

"अविमुक्ते[1] तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु॥

इति रामोपनिषद्वाक्यानुसारेण शिवक्षेत्रत्वेऽपि "अत्र[2] हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतो भूत्वा मोक्षीभवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत" इति। जाबालोपनिषद्रामोपनिषद्वाक्याभ्यां अविमुक्तक्षेत्रे, स्थित्वा शिवस्य तारकब्रह्मोपदेष्टृत्वावेदनेऽपि तस्य तारकब्रह्मोपदेष्टृत्वेन उपदेश्यतारकब्रह्मभिन्नत्वलाभेन उपदेष्टृभूतशिवस्योपदेश्यभूततारकब्रह्मशब्दितमंत्रार्थभूतपरब्रह्माभिन्नत्वे विशेषप्रमाणाभावेन च शिवस्य कैवल्योपनिषत्तात्पर्यरहस्यगोचरत्वायोगाच्च।

[1] रामोत्तरतापिन्युपनिषत् मं. ५. पु. ४०२

[2] जाबालोपनिषत् खण्ड १, पु. १४४ श्रीरामोत्तरतापिन्युपनिष्यत् मंत्रः-१ पु. ४०१

१०. तारकब्रह्मत्वं विष्णोरेवेति समर्थनम्

तारकब्रह्म च षडक्षरीश्रीराममन्त्र एव न तु मन्त्रान्तरम् । तन्मन्त्रप्रतिपाद्यश्च प्रसिद्धो दाशरथिराम एव । तस्य च परब्रह्मत्वं रामोत्तरतापिन्युपनिषदि सुप्रसिद्धम्—

त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ।
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव, इति ।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ।
तत्परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

इत्यादिरामोत्तरतापिन्युपनिषद्वाक्यानि विवक्षितार्थसमर्पकाणि सुप्रसिद्धानीति सर्वमनवद्यम् ।

एतेन 'अत्र हि जन्तोः[3] प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति इति जाबालश्रुतावुपदेष्टृरुद्रस्यैव उपदेश्यभूततारकब्रह्मत्वं लभ्यते । अथहैनं[4] ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रीयेणेति, एतानि ह वा अमृतनामधेयानि एतैर्ह वा अमृतो भवतीति उत्तरवाक्ये अमृतशब्दितपरब्रह्मण एव रुद्रत्वावसायात् । तच्च शतरुद्रीयशरीरगतरुद्रादिनाम्नाममृतशब्दितपरब्रह्मनामत्वाभिधानादिति निरस्तम् ।

शतरुद्रीयगतरुद्रनाम्नाममृतशब्दितपरब्रह्मनामत्ववर्णनमात्रेण प्रसिद्धरुद्रामृतशब्दितपरब्रह्मणोरभेदासिद्धेः । न ह्येकशब्दरूपितत्वमात्रेण तत्प्रतिपाद्यानामभेदो दृष्टचरः । विभीतकादौ तदनुपलम्भात् । किं च

[3] जाबालोपनिषत् प्रथमखण्डः अन्तिमभागः पु. १४४

[4] जाबालोपनिषत् तृतीयखण्डः अन्तिमभागः पु. १४५.

रुद्रनाम्नाममृतशब्दितपरब्रह्मण्येव मुख्यत्वमिति मुख्यामुख्ययोरिति न्यायेन बाधकं विना तैस्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् इति सावधारणश्रुतिः ब्रह्मशब्दमुख्यार्थस्यैवानन्याधीनममृतत्वमाह । अन्यथा तत्र पुरस्तादादिशब्दवैयर्थ्यात् । तैर्हि शब्दैर्ब्रह्मैवामृतं नान्यदित्यर्थो लभ्यते । ब्रह्मणः सकलनाममुख्यार्थत्वं च 'ब्रह्मैव वाच्यं परमं व्योम', 'न ताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती' 'वचसां वाच्यमुत्तम' मित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धमित्युक्तम् । ब्रह्मशब्दमुख्यार्थश्च विष्णुरेवेत्यप्युक्तम् ।

११. विष्णोस्सर्वशब्दवाच्यत्वविचारः

किञ्च यो देवानां नामधा एक एव इति श्रुतिपर्यालोचनया नारायण एव सर्वदेवनाममुख्यार्थ इति सिध्यति । अन्यथा तत्र 'नामधा एक एव' इत्यवधारणस्य बाधितार्थत्वापत्तेः । तदन्येषामपि तन्नामप्रतिपाद्यानां सत्त्वात् । ननु 'यो देवानां नामधा एक एव' इति विश्वकर्मसूक्ते श्रूयते । तथाच सर्वदेवनाममुख्यार्थत्वं तस्यैव भवितुमर्हति न तु विष्णोरिति चेन्न । 'अजस्य[1] नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थु'रिति श्रुतपद्मनाभत्वलिङ्गबलेन तत्सूक्तस्य विष्णुपरताया अवश्यंभावात् । तथा याजुषीश्रुतिरप्याह—'अजस्य[2] नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितम् । विश्वकर्मा[3] ह्यजनिष्टेति । न च पद्मनाभत्वं लिङ्गम्, विश्वकर्मा विमना इति श्रुतिः, न च श्रुतौ सत्यां लिङ्गेन विष्णुपरत्वनिर्णयो युज्यते, श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतेरेव बलीयस्त्वेन तदनुसारेणैव निर्णयौचित्यादिति वाच्यम् । सावकाशश्रुतेर्निरवकाश-

[1] ऋक्संहिता १०-८२-६

[2] तै. संहिता ४ काण्डः ६ प्रश्नः २-अनुवाकः ८ वर्गः

[3] ऋसं. मं. १०-८२-२

लिङ्गस्यैव प्रबलत्वेन तदनुसारेणैवंकृतनिर्णयौचित्यात् । अन्यथा आकाशाद्यधिकरणेऽनन्तत्वादिलिङ्गेन आकाशप्राणादिश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वनिर्णयाभावप्रसङ्गात् । विश्वं कर्म यस्येति योगेन विश्वकर्मश्रुतेर्विष्णौ प्रवृत्तिसंभवात् । पद्मनाभस्य च लोककर्तृत्वेदयोर्विष्णुत्वसाधारणधर्मत्वप्रसिद्धेः निरवकाशत्वात् ।

नन्वजस्य नाभावर्पितमेकं पद्ममेवेति कुतोऽवधार्यत इति चेत् प्रसिद्धेः—

अजस्य नाभाविति यस्य नाभे-
रभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् ।
तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्व-
विभूतये विष्णवे लोककर्त्रे ' ॥

इति स्कान्दपुराणवचनेनोपवृंहणाच्चेति ब्रूमः । अन्यथा प्रसिद्धिबाधापत्तेः ।

ननु पद्मनाभो विष्णुरेव कुत इति चेत् प्रसिद्धेरेव । 'पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ' इति हि कोशकारप्रसिद्धिः । तथाच रुद्रनाम्नामपि विष्णुरेव मुख्योऽर्थ इति एतानि[1] वाऽमृतनामधेयानि इति जाबालवाक्यान्यपि तत्पराण्येव पर्यवस्यन्ति । एवञ्च तद्बलेनापि कैवल्यश्रुतिरपि न प्रसिद्धशिवपरा किन्तु सर्वदा मांगल्यगुणयुक्तसदाशिवशब्दार्थभूतविष्णुपरैवेति सिध्यति । कैवल्यश्रुतावुपक्रमोपसंहारगतात्याश्रमिशब्दोऽपि यत्याश्रमपर एव युक्त इति न तद्बलेनापि कैवल्यश्रुतेः प्रसिद्धशिवपरत्वाशा युक्ता । सुः पूजायाम् (पा.सू. १-४-८४) अतिरतिक्रमणे च (पा.सू. १-४-९५) इति हि पाणिनिसूत्रम् । तत्र चकारादतेः पूजार्थत्वमपीति लभ्यते । अत्याश्रमः पूज्याश्रमः, आश्रमेष्वधिकः पूजाभाक्त्वप्रयोजकाश्रमो यत्याश्रम एव । अत्रार्थे काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो युधिष्ठिर इत्यादि वचनं सुप्रसिद्धमेवेति न तत्र विवदितव्यम् ।

[1] जाबालोपनिषत् खण्डः ३, अन्तिमवाक्यम् पु. १४७.

यद्वा पृजार्थोऽयमतिः। सचाश्रमस्थविशेषणं, नत्वाश्रमविशेषणम्। तथा च विशेषणसामर्थ्यात् तत्तदाश्रमोचितधर्मानुष्ठानपरोऽत्याश्रमस्थ-शब्दार्थो लभ्यते। तादृशस्यैव पूज्यत्वदर्शनात्। न चोदाहृतश्रुतावत्याश्रम-शब्दार्थो निरूपित इति तस्योक्तरीत्याऽथर्वणे स्मृतिबाध इति वाच्यम्। तथा सति समुदायशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात्। क्लृप्तावयवशक्तिबलेन प्राप्तार्थस्यैवादरे लाघवात्। सति संभवे त्यागायोगात्। विश्वकर्मादि-शब्दानां (तक्ष) वृक्ष विशेषादौ समुदायशक्तिकल्पनस्य क्लृप्तावयव-शक्त्योपपत्तिराहित्यस्यैव मूलत्वात्।

केचित्तु स्मृत्युक्तरीत्या अत्याश्रमशब्दार्थमङ्गीकृत्य तत्स्थस्य प्रकरणादिवशाद् विद्याविशेषेऽधिकारमाहुः। यथाच भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्र-धारणादीनां न ब्रह्मविद्यामात्राङ्गत्वं तथाऽथर्वशिरोवाक्यविचारे वक्ष्याम इत्यलम्।

एतेनोदाहृतश्वेताश्वतरवाक्यस्थात्याश्रमशब्दोऽपि व्याख्यातः। अक्षाद्वा जपेदित्येतत् कैवल्यवाक्यं तु रुद्राक्षपद्माक्षस्फटिकाक्षादिसाधारण-मिति न तद्बलेन कैवल्यश्रुतेः शिवपरत्वसिद्धिरिति दिक्।

१२. शिवस्य गुरुत्वोपपादनपूर्वकं कृष्णस्यैव गीताप्रतिपाद्यत्वस्य मुमुक्षूपास्यत्वस्य च स्थापनम्

केचित्तु अत्र कैवल्यश्रुतौ 'तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुमि'ति शिवविशेषणबलादेकशब्दस्य 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशकार-स्मरणात् मुख्यार्थादिमध्यान्तविहीनैकशब्दसमभिव्याहारात् 'शाश्वतं शिवमच्युतम्। नारायणम्' इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानाच्छिवशब्दः शाश्वतरूपनारायणपर एवायमवसीयते। तत्रोमासहायत्वाद्ययोगात्। सन्निध्यपेक्षया—

'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।'
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ।'

(आनन्तर्यं न कारणम्. पा.) इति मीमांसावार्तिकात् 'अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसम्बन्धः' इति विश्वजिन्न्यायाधिकरणसूत्राच्च अर्थतः सम्बन्धस्यैवान्वयकारणेषु प्राबल्यप्रतीतेः प्रबलत्वावश्यंभावेन उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तमिति विशेषणानां स्वगुरुमित्यनेनैवान्वयः[1]। योग्यतासत्त्वात् । 'त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् । तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे' इति रामोपनिषज्जाबालोपनिषद्वाक्याभ्यां रुद्रस्योदाहृतरामोपनिषद्वाक्येन तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्येन च ब्रह्मण इव ज्ञानोपदेष्टृत्वेन गुरुत्वावसायात् । एवं च स्वगुरुम् उमासहायं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं परमेश्वरं भक्त्या प्रणम्येति योजना लभ्यते ।

यद्यपि पित्रादिशब्दवत् गुरुशब्दः सम्बन्धिशब्दः इति पितुः पुत्रो धनं गृह्णीयात् इत्यादाविव स्वगुरुरेव लभ्यत इति स्वशब्दः व्यर्थ एव । तथापि स्वस्य गुरुः स्वगुरुः तं स्वगुरुमिति षष्ठ्यर्थलाभाय स्वशब्दः । षष्ठ्यर्थश्च साक्षात्परंपरासाधारणसम्बन्धमात्र एव । अत एव देवदत्तस्य नप्ता इत्यादौ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य[2] यूपः इत्यादौ च षष्ठी । तथा च दहरविद्योपासकान् सर्वान् प्रति उमापतेः साक्षाद्गुरुत्वाभावेऽपि

'यो देवानां[3] प्रथमं पुरस्तात्
विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।

---

[1] कैवल्योपनिषत् प्रथमखण्डः मन्त्रः ७, पु. १४३

[2] तै. सं. १-८-१३.१

[3] नारायण - १० खण्ड ३ मन्त्रः पु. १५७

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं
स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु'

इति श्रुत्यनुरोधेन

ईश्वराद् ज्ञानमन्विच्छेत् मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्
ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ।
उपास्योऽयं सदा विप्रा उपायोऽस्ति हरेः स्मृतौ

इत्यादिस्मृत्यनुसारेण च भगवत्स्मृतावुपायत्वेन तारकब्रह्मविषये साक्षादुपदेष्टृत्वेन च सर्वथा गुरुत्वमस्त्येव च । नहि दहरविद्या स्मृतिर्नेत्यस्ति । तथा च बाधकाभावात् साधकसद्भावाच्च कैवल्यश्रुतिरियं कार्त्स्न्येन विष्णुपरैवावसीयते ।

नन्विदमनुपपन्नम् । कैवल्यश्रुतौ परमोपक्रमे 'तस्मै[1] सहोवाच पितामहश्चेति आश्वलायनप्रश्ने प्रतिवचनकर्तृत्वेन परमेष्ठिन एवाम्नानात् । तेनैव[2]

'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत्प्रकाशते ।
तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ।
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥
मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥
अणोरणीयानहमेव तद्वानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ।

---

[1] कैवल्योपनिषत् प्रथमखण्डः २ मन्त्रः पु. १४३.

[2] कैवल्योपनिषत् प्रथमखण्डः मन्त्रः १७-१८-१९-२०-२१-२२-
पु. १४३-१४४.

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।
न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो ।
न जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥

इत्यादिना स्वस्य ब्रह्मत्वसदाशिवत्वसकलजगज्जन्मादिकारणत्वाणोरणीयस्त्वविरतात्मकत्वानन्तशक्तित्वसकलवेदप्रतिपाद्यत्वपुण्यपापविदूरत्वादिधर्मवत्त्वाभिधानात् कैवल्यश्रुतेः हिरण्यगर्भपरत्वौचित्यात् इति चेन्न ।

रुद्रवद्धिरण्यगर्भस्याप्युक्तधर्मवत्त्वासंभवेन अहं मनुरभवं[1] सूर्यश्च इत्यादिवामदेववाक्यवत् अहमेकः प्रथममास वर्तामि च इत्यथर्वशिरोगतरुद्रवाक्यवच्च अहंशब्दसमभिव्याहृतकैवल्यश्रुतिगतहिरण्यगर्भवाक्यस्यापि स्वान्तर्यामिनारायणाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वसंभवेन विष्णुपरत्वाविरोधित्वात् । अन्यथा हिरण्यगर्भस्य शिवरूपत्वमस्तीति स्वस्मिन् हिरण्यगर्भत्वेन निश्चिते स्वेनैव हिरण्यगर्भत्ववर्णनवैयर्थ्यात् ।

एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ।
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥

इति परमात्मरूपज्ञानस्य सप्रकारकस्य परमात्मप्राप्तिलक्षणफलेन साफल्यवर्णनविरोधाच्च । परमात्मशब्दस्य आत्मा नारायणः परः इति नारायणं परमात्मत्वेन उपक्रम्य तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः इति

[1] ऋ सं ४-२६-१

नारायणे प्रयोगात् । तमेव प्रयोगं हृदि निधाय 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतायां श्रीकृष्णेन स्वस्य परमात्मशब्दवाच्यत्व-प्रसिद्धिवर्णनाच्च मुख्यार्थो नारायण एवेति स्वीकार्यत्वेन तस्य हिरण्यगर्भ-परताशंकानुदयात् ।

एतेन तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच, प्रजापतिर्मनवे, मनुः प्रजाभ्यः,

ब्रह्मा देवानां[1] प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ।
अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा, अथर्वा तां पुरोवाचांगिरे ब्रह्मविद्याम् ।।
स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽगिरसे परावराम् ।
शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।।

इति छान्दोग्यमुण्डकादिषु ब्रह्मण एव ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्ववर्णनात्, तस्यैव

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये ।।

इति श्वेताश्वतरे भागवते च परमेश्वराल्लब्धब्रह्मविद्यात्ववर्णनाच्च ब्रह्मणः गुरुत्वलाभवद्रुद्रस्य गुरुत्वं न लभ्यते, तथाविधप्रमाणादर्शनादिति निरस्तम् । रुद्रस्य गुरुत्वे श्रुतिस्मृतीनामुदाहृतत्वात् । अत एव भगवत्पादैरपि 'तस्माद् ब्रह्मा गुरुर्मुख्यः सर्वेषामेव सर्वदा' इति प्रमाणेन ब्रह्मणो मुख्य-गुरुत्वमभिदधद्भिः रुद्रादिष्वमुख्यगुरुत्वं विभाजितम् । अत एव तैरेव 'अन्येऽपि[2] स्वात्मनो मुख्याः क्रमाद्गुरव ईरिताः' इति तत्रार्थे प्रमाणमुप-न्यस्तमिति दिगित्याहुः ।

यच्चोक्तं विभूतिविभूतिमतोर्भेद एव न कथञ्चिदभेदः । अन्यत्र तथा

---

[1] मुंडक - १ खंडः ।

[2] महाभारततात्पर्यनिर्णये प्रथमाध्याये १२२ श्लोकः ।

दर्शनात्। इष्टानुसारिकल्पनाया एवोचितत्वात्, 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि, रामः शस्त्रभृतामहम्' इत्यादिवचनेष्वपि वासुदेवादिशब्दानां 'वसुदेवस्यापत्यं पुमान् वासुदेव' इति योगमादाय बलभद्रेऽपि प्रयोगोपपत्तेः। रामो रामश्च रामश्चेति दशावतारेषु जामदग्न्यरामबलभद्ररामदशरथरामसाधारण्येन लोकवेदयोः प्रयोगदर्शनात्। 'ममात्मा भूतभावनः। तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' इत्यादिना श्रीकृष्णेनैव स्वान्तर्यामिणोऽन्यस्य कथनात् स्वप्रतिपत्तिविषयत्वेनान्यस्य कथनाच्च वासुदेवरामादिशब्दानां तत्तद्देहपरत्वेन तद्देहिन एकत्वेऽपि देहरूपविभूतेः विभूतिमद्देहितः परमात्मनो भेदाच्चेति।

तन्न। 'पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रम' इति कोशकारप्रसिद्धेरुक्तयोगाच्च वासुदेवशब्दस्य योगरूढिभ्यां कृष्ण एव मुख्यत्वात् वृत्तिद्वयविषयमुख्यार्थासंभव एव योगमात्रादरौचित्यात्। अत एव 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्', 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इत्यादौ आत्मशब्देन परमात्मैव गृह्यते। रामः शस्त्रभृतामहम् इत्यादिरामादिपदेन दशरथरामादेरेव ग्रहणं युक्तम्, न बलभद्ररामादेः। दशरथरामादेरेव शस्त्रभृतामग्रगण्यत्वेन सकलसंप्रतिपत्तेः। अन्यथा तद्विरोधात्। बलभद्रस्य शस्त्रभृत्त्वेन प्रसिद्धेरभावाच्च। न च तथापि वासुदेवादिशब्दानां देहविशेषरूपविभूतिवाचित्वेन विभूतिमदात्मना तस्याभेदासिद्धिरिति वाच्यम्। यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः इत्याद्युदाहृतश्रुत्या परमात्मतद्देहयोरैक्यावेदनात्। यथा चैतत्तथोपपादितमधस्तात्। न च ममात्मा भूतभावन इत्यादिना कृष्णान्तर्यामी तत्प्रतिपत्तिविषयोऽन्य एव सेत्स्यतीति युक्तम्। 'संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः' इति प्रसिद्धश्वेताश्वतर[1]समानार्थद्वयात्,

---

[1] श्वेताश्वतर अ. १.८ मन्त्रः पूर्वार्धम्. पु. १३७

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादेः परमाप्तभगवद्वाक्यतया च परमप्रमाणत्वावश्यंभावात् । तेन च वाक्येन भगवतः श्रीकृष्णस्यैव सर्वोत्तमत्वसिद्धेः । तेनैव '[1]यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित्' इति श्रुतिसमानार्थेन 'मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय' इति वाक्येन स्वसमाभ्यधिकराहित्यमुक्त्वा स्वापेक्षया नोचवस्त्वन्तरसत्त्वकथनात् । 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इत्यादिश्रुतिसमानार्थेन 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इत्यादिना भगवता स्वस्य सकलजगदाधारत्ववर्णनात् । 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था' इति श्रुतिसमानार्थेन मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इत्यादिना स्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्ववर्णनात् भगवतः श्रीकृष्णस्यैव मुमुक्षूपास्यपरतत्वशब्दितपरमस्वतन्त्रपरब्रह्मत्व-सिद्धेरन्यनियम्यत्वायोगेन ममात्मा भूतभावनः इत्यत्र आत्मशब्दस्य आत्मैवास्य ज्योतिः इत्यादाविवाव्यतिरेके षष्ठी, अहमन्तर्यामी सर्व-भूतोत्पादकः; इत्येव तद्वाक्यार्थस्य विज्ञातव्यत्वेन भगवतोऽन्यस्त-दन्तर्यामी वर्तेत इत्याख्यायाः अप्रमाणत्वात् । अत एव—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

इति भगवतो वचनं स्वस्य सर्वकारणत्वसर्वप्रवृत्तिहेतुत्वावेदकम्, तथैव

---

[1] तै. आ. १०-१०-३ महानारायणोपनिषत् १०. ४

स्वस्य स्वातन्त्र्यावेदकम् स्वेतरचराचरप्रपंचस्य स्वाधीनसत्त्वप्रयुक्तपारतन्त्र्यावेदकं च। अत एव च—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥

इति भगवतो वचनं स्वस्य सर्वोत्तमत्वावेदकम्।

ननु त्वं सर्वोत्तमो भवसि चेत् कुतः सर्वे तथा न बुध्यन्त इत्यतस्तत्र कारणप्रतिपादकं च व्यक्तिमापन्नं मानुषदेहसदृशदेहं प्राप्तमित्यर्थः। अबुद्धयः सादृश्यनिबन्धनभ्रमवन्तः, परं भावमजानन्तः सर्वोत्कृष्टत्वरूपपरब्रह्मत्वलिंगं मन्निष्ठमसाक्षात्कुर्वन्तः, अनुत्तमम् न विद्यते उत्तमं वस्तु यस्मात् तत् तथोक्तम्, अनेन विशेषादर्शिनः एव मामन्यथा जानते, न तु विशेषदर्शिनोऽपीति विभावितम्। अत एव च ननु प्रकृतिरेव सकलजगत्कारणम्, तथाच कथं तव सकलजगत्कारणत्वम् इत्याशङ्कानिरासकं भगवतो वचनान्तरं—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥
न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥

इति प्रकृतेः सकलकारणत्वमपि ममाधीनमेवेति स्वाधीनत्वप्रतिपादकं स्वस्य कर्मनिबन्धनप्रवृत्तिकत्वराहित्यप्रतिपादकञ्च। तर्हि तथा त्वामिमे जनाः कुतो न जानन्तीत्याशंकायां तेषां तथाऽज्ञाने कारणप्रतिपादकं च मम

भूतमहेश्वरमित्यस्य मत्सम्बन्धितया सन्महेश्वरत्वमित्यर्थः, महेश्वर इति भावप्रधानो निर्देशः। परं भावमित्यस्यैव मम भूतमहेश्वरमिति विवरणम्। परं भावं परमोत्कृष्टत्वमित्यर्थः। यद्वा, भूतेषु चेतनाचेतनरूपसकलपदार्थेषु महेश्वरत्वरूपं मम परं भावम्। उत्कृष्टमाहात्म्यमित्यर्थः। प्रकृतिं स्वामधिष्ठायेत्यस्य स्वां स्वीयां प्रकृतिमधिष्ठायेत्यर्थः। स्वशब्दोऽत्रात्मीयवाची। अनेन प्रकृतेरुपसर्जनत्वं विभावितं भवति। सर्वाप्यचेतनप्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानं विना स्वस्वरूपमवलम्ब्य नेत्येवमर्थः सर्वैरप्यार्तव्यः। योग्येषु तथैव दर्शनात्। कल्पनायाः दृष्टानुसारित्वाच्च। अत एव च भगवान् श्रीकृष्णः स्वस्य स्वातन्त्र्यात् क्रियमाणं करिष्यमाणं च सर्वं कृतप्रायमित्यभिप्रेत्य 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन' इत्याहेति सर्वमनवद्यम्।

एतेन

ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥

इत्यादिभगवद्वचनानि व्याख्यातानि। तत्र अनादिमत्परमित्यस्यायमर्थः। आदिरस्तीत्यादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत्। न चैवं मतुपो वैयर्थ्यम्। सर्वतः श्रुतिमदितिवत् तथारसं नित्यमगंधवच्चेति श्रुतौ मतुब्वच्चावैयर्थ्योपपत्तेः। यद्वा आदिः एषामस्तीति आदिमन्ति, न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तत् अनादिमत्, अर्थात् पादाद्यवयवेष्वेव अनादिमत्त्वं पर्यवस्यति। अत एवात्र सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना पाण्याद्यवयववत्त्वनिरूपणम्। यद्वा, अनादि मत्परमिति पदविभागः। न विद्यते आदिः यस्य तत् अनादि, अहं च तत् परं चेति कर्मधारय एव लाघवात्, न तु मत्तःपरम् मत्परमिति पञ्चमीतत्पुरुषः। पञ्चम्यर्थावधित्वे लक्षणांगीकारापत्त्या

गौरवादिति तृतीयव्याख्याने अहमर्थस्य श्रीकृष्णस्य कण्ठत एव परब्रह्मत्वं लभ्यते । मद्रूपं परं ब्रह्म न सदित्युच्यते, नाप्यसदित्युच्यते । सर्वमावृत्य चेतनाचेतनात्मकं सर्वं प्रपञ्चं सर्वतो व्याप्य अभिभूय वा तिष्ठतीति क्रियान्वयोपपत्तेः । तथाच ज्ञेयं यत्तदित्यादिवचनैः मोक्षसाधनीभूतज्ञान-गोचरोऽहमेव, तस्मादेव परब्रह्मेत्युक्तं भवतीति । तथाच श्रुतिः—

" सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ।
आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे तमेवं विद्वानमृत इह भवति "

इत्यादिरूपा । अत एवोदाहृतगीतावचनेभ्यः उत्तरत्र आदित्यवर्णं इत्यादिपुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञापकं ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः तमसः पर-मुच्यते इति वचनम् ।

एतेन तद्धाम परमं ममेति षष्ठी अव्यतिरेके इत्युक्तं भवति । धामशब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वावश्यंभावात् । तेजआदिपरत्वाश्रयणस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात् । एतेनैव ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादिगीतावचनं विरुद्धवत्प्रतीयमानं व्याख्यातम् । तत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिपरत्वात् । मम योनिर्महद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ श्रीकृष्णेनैव प्रयोगात् इति । एतेन तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति श्रीकृष्णेन स्वप्रतिपत्तिविषयत्वेन पुरुषान्तर-कीर्तनात् गीतायाः न कृष्णविषयत्वम् । किन्तु तत्प्रतिपत्तिविषयतया तदन्याद्यपुरुषशब्दितपुरुषपरत्वमेव युक्तमिति निरस्तम् । प्रपद्ये इत्यस्य 'प्रपद्येत' इत्येवमर्थपरत्वावश्यंभावात् । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्यार्था-संगतेः;[1] । तस्य[2] तावदेव चिरम् यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्यते इति.

[1] प्रपद्ये इत्यस्य प्रपद्येतेत्यर्थोऽवश्यं स्वीकार्यः, अन्यथा पूर्ववाक्ये यतः यस्मान्मत्तः इयं पुराणी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता सोऽहं तं अन्यं पुरुषं प्रपद्ये इति पूर्वोत्तरवाक्यार्थासंगतेः इति ।

[2] छां. ६ अ. १३. खण्ड पु. १०

श्रुतौ न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये इत्येवमर्थे यावन्न विमोक्ष्ये संपत्स्यते इति पुरुषभेदवल्लकारभेदवच्च तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्यत्रापि पुरुषभेदलकार-भेदोपपत्तेश्च । पूर्वोत्तरवाक्यार्थसंगतिश्चैवम् ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम् असंगशास्त्रेण दृढेन छित्वा ।
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ॥

इति पूर्ववाक्योक्तसाधनजिज्ञासुमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णेन साधनवर्णनात् ।

"निर्मानमोहा जितसंगदोषा आध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैः गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्" ॥

इति उत्तरवाक्ये अव्ययपदप्राप्तिसाधनवर्णनात् । तदनन्तरं प्राप्यमव्ययं पदं कीदृशमित्यपेक्षायां

"न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" ॥

इति तत्स्वरूपवर्णनात्, मध्ये "तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी"ति साधनवर्णनौचित्यादिति । ततः इति श्रवणात् यत इति स्वत एव लभ्यते । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तेन यत इत्यतो जगतः प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः । तथाच न तद्बलेनाद्यपुरुषस्य श्रीकृष्णान्यत्व-सिद्धिः । किन्तूक्तरीत्या तदनन्यत्वमेव सिध्यति । एवं च विभूतिविभूति-मतोर्भेदनियमस्तत्रैव भग्नः इति ।

किञ्च नारायणानुवाके नारायणस्यैव हरिशब्दितस्य "स ब्रह्मा स शिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमः स्वराड्" इति उत्तरपाठरीत्या नारायणविभूतिध्वाम्नानाद्विभूतेः विभूतिमदन्यत्वस्य तत्रैवाभाव इति । तस्माद्विष्णोः कार्यकोटिनिविष्टत्वप्रयुक्तपरब्रह्मत्वानुपपत्त्यभावात्, विभू-तित्वप्रयुक्तजगत्कारणभूतपरब्रह्मभावानुपपत्त्यभावाच्च न तत्त्वानुपपत्तिरिति सिद्धम् ।

केचित्तु गीतायां चरमाध्याये—

"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया" ।

इति श्रीकृष्णेन शरण्यमीश्वरशब्दितं परोक्षतया निर्दिश्य तत्प्रसादात्परशान्त्यादिलक्षणफलवर्णनात् तस्य कृष्णान्यत्वप्रतीतेरिदं गीताशास्त्रं तत्परमेव भवितुमर्हतीत्याशंक्य—

"न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥"

इति परमोपक्रमे अहंशब्देन श्रीकृष्णस्यैवोपक्रमात्,

"न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनञ्जय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

इत्यादिषु प्रत्यध्यायमस्मच्छब्देन श्रीकृष्णस्यैव मध्ये परामर्शात् ; उपसंहारे, सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यस्मच्छब्देन श्रीकृष्णस्यैवोपसंहाराच्च, तमेव शरणं गच्छ इत्येवंजातीयकेषु परोक्षवचनसत्त्वेऽपि तेषां कृष्णपरत्वमेवोचितम् । किंच तमेव शरणं गच्छेति परोक्षवचनस्य श्रीकृष्णविषयत्वेऽपि

तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥

इत्यादिवत् गोनर्दीय आहेति महाभाष्यवचनवच्चोपपत्तिः । अपि च

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥

इति विष्णुपरकठवल्लीवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञापकत्वात् ,

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

इति गीतावचनादपि गीतायाः विष्णुपरत्वमेव युक्तम् । विष्णुपरत्वेऽपि कृष्णपरत्वमेव सिद्ध्यति । विष्णुनारायणकृष्ण इत्येतेषां पर्यायत्वं प्रसिद्धम् ॥

9

१३. गीतायाः शिवपरत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च

नन्वेवं गीता शिवपरापि किं न स्यात्। "सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्[1]।" इति शिवपरश्वेताश्वतरयत्किंचिद्वाक्यैकदेशार्थ-प्रत्यभिज्ञापकगीतावचनसद्भावाविशेषात् इति चेन्न। कृष्णपरत्वे उप-क्रमाद्यानुगुण्यवर्णनात्। विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। इति शिवतदितरपरानेकोपनिषदनुगतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञाया एकत्वेन शिवपरैवेति निश्चयाप्रयोजकतया दुर्बलत्वात्। यद्यपि "ईश्वर-स्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इत्युपसंहारे "यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः" ॥ इति पूर्वत्र च ईश्वराभिधानश्रुतिरस्ति। तथाप्यनुपसंजातविरोध्युपक्रमादितः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये, प्रथितः पुरुषोत्तमः इत्यादिप्रथमपुरुषपुरुषोत्तमाद्यभिधानश्रुतेश्च ईश्वराभिधानश्रुतेः पुरुषपुरुषोत्तमशब्दितविष्णुपरत्वमेव न्याय्यम्। श्रीपतिः पुरुषोत्तमः इति हि कोशकारस्मृतिः प्रसिद्धैव। किंच

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु।
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः।
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते।

इति गीतायां त्रयोदशाध्याये उपद्रष्टनुमंतृभर्तृभोक्तृमहेश्वरपरमात्मशब्दानां परमपुरुषवाचकत्वेन अभिधानात्। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति श्रीकृष्णेन क्षराक्षरातीते स्वात्मन्येव परमपुरुषत्वरूपोत्तमपुरुषत्व-वर्णनात्। परमपुरुषशब्दार्थोऽपि क इति विशेषजिज्ञासानिरासाय—

---

[1] श्वेत. अ. ३. मन्त्रः १६

सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं[1] ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे भागवत इव ब्रह्मविष्णुशिवपर्यायाणामेकस्मिन् परमपुरुषे प्रवृत्तिनिमित्तोपन्यासपूर्वकं ब्रह्मविष्णुशिवपर्यायमुख्यार्थत्वज्ञापनाय 'स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः' इति सावधारणं भागवतोपन्यासपूर्वकं जनार्दनशब्दितविषयप्रदर्शनात् तस्यैव परमपुरुषत्वं ब्रह्मविष्णुशिवपर्यायमुख्यार्थत्वं च युक्तम । न च कारणं गुणसंगोऽस्येति गीतावचनस्य परमपुरुषोपद्रष्ट्रादिशब्दाभिधेयत्वप्रतिपादने तात्पर्यं नेति युक्तम् । य एवं वेत्ति पुरुषम् इत्यत्र फलसंकीर्तनात् य एवमित्युक्तप्रकारसंकीर्तनाच्च । न च जनार्दनशब्दो विष्णोरन्यवाचकः । पीतांबरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः इति कोशकारस्मरणस्य तत्रैव दर्शनात् अन्यत्रादर्शनात् (पा. तत्रैवान्यत्रादर्शनात्) तथाच भागवते तृतीयस्कन्धतात्पर्यनिर्णये भगवत्पादैरुदाहृतेयं श्रुतिः—

अयं[2] त्रयी वा व प्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति । तां नारायणः परिपश्यत्यनन्यप्रतिष्ठः तं वा एतमाहुः पुरुष इति । पूर्णो ह्येष भवति । स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय, विष्णुर्वाव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मेशानो नाम तमसः । स आविवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईश ईशानं पंचमुखं यो वा ईश ईशानमाविवेश तं काल इत्याचक्षते एतं काल इत्याचक्षत कालइत्याचक्षते इति ।

यथा वामनवाराहवचनेन च ।

ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः ।
ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः ।

---

[1] विष्णुपुराणम् अंशः १. अ. २ श्लो. ६६

[2] भागवततात्पर्ये स्कं. ३. अ. ११. आचार्यैरुदाहृता सौकरायणश्रुतिः ।

पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी जनार्दनः ।
हिरण्यगर्भे शर्वे च विष्णुस्तत्सदृशाकृतिः ।
स्थित्वा जगत्सृष्टिलयौ करोति पुरुषोत्तमः । इति ।

किंच भागवते षष्ठस्कंधे चतुर्थाध्याये—

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः[1] ।
स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥

इति ब्रह्मणा सर्वशब्दवाच्यत्ववर्णनात्, पद्मपुराणे[2] अष्टपंचाशाध्याये

'शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वति ।
लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्संति पार्वति ।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।

इति रुद्रेण लौकिकवैदिकसर्वशब्दवाच्यत्ववर्णनात्, पांचरात्रे जितंतेस्तोत्रे 'कार्याणां[3] कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ।' इति ब्रह्मणा सर्वशब्दमुख्यार्थत्ववर्णनाच्च ईश्वरशब्दस्य तत्पर्यायाणां च मुख्यार्थो विष्णुरेव स्वीकार्य इति ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । इत्युपसंहारगतेश्वराभिधानश्रुतिरप्यविरुद्धेति सर्वमवदातम् ।

यद्यपि 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः' इतिश्रुत्या शिवस्य सकलवैदिकशब्दवाच्यत्वमुच्यते, तथा सर्वाणि ह वा एतस्य नामधेयानि इत्याश्वलायनस्मरणात्,

नामानि तव गोविंद यानि लोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥

इति हरिवंशे शिववचनेन विष्णुनाम्नामन्येषां च प्रकृष्टप्रवृत्तिनिमित्तानां

[1] भा. ६ स्कन्धः ४. अध्यायः श्लोकः २८

[2] पद्म. अ. २५४. श्लो. २५-२६. पूर्वार्धमात्रम्.

[3] जितं ते स्तोत्रे अ. ४. श्लो. ७

नाम्नां धनसारश्चन्द्रसंज्ञ इतिवचनेन चन्द्रनाम्नां कर्पूरनामत्ववत् शिव-नामत्वस्य विधानात् । यद्यपि कूर्मपुराणे[1]—

वशित्वादप्यवश्यत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
ऋषिः सर्वगतत्वेन हरिः सर्वगुणैर्युतः ॥
अनुत्पादाच्च पूर्वत्वात् स्वयंभूरिति स स्मृतः ।
नराणामयनं यस्मात् तेन नारायणः स्मृतः ॥
हरस्संसारहरणात् विभुत्वाद्विष्णुरुच्यते ।
भगवान् सर्वविज्ञानादवनादोमिति स्मृतः ॥
सर्वज्ञस्सर्वविज्ञानात् सर्वस्सर्वमयो यतः ।
शिवश्च निर्मलो यस्मात् विभुस्सर्वगतो यतः ॥

इति हरिशब्दपर्यायाणां विशिष्य शिवनामत्ववर्णनाच्च, श्रुतिस्मृत्यादिषु 'इदं वाक्यं विष्णुपरं वा ? शिवपरं वेति संशये विष्णुपरमेवेति वा शिवपरमेवेति वा न निर्णयसंभवः । न ह्युभयत्र तुल्यवत् प्रवृत्तानां शब्दानां स्वघटितमूर्तीनां वाक्यानामन्यतरासाधारणश्रुतित्वेन तत्परत्व-निर्णयहेतुत्वमुपपद्यते । तथापि इमा रुद्राय इति श्रुत्या न रुद्रस्य सर्व-शब्दाभिधेयत्वं सिध्यति । तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । धनाय वाणिज्यमितिवत् रुद्रप्राप्त्यर्थमिमा गिरः इति, तस्य स्थिरधन्वार्थत्वसिद्धये इति वाक्यार्थोपपत्तेश्च । इमा इति सर्वनाम्नः प्रकृतगीर्मात्रपरत्वोपपत्त्या सकलगोःपरत्वासिद्धेश्च । अन्यथा इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुरित्यादि-श्रुत्या आदित्यानामपि सर्ववैदिकशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मैव[2] वाचः परमं व्योम इति साधारणश्रुत्या सकलशब्दमुख्याभिधेयत्वावेदनाच्च । तदेव

[1] कूर्मपुराणम् , अध्यायः ४, श्लोक ६१-६२-६३-६४.

[2] . . . सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतः तै. सं. कां. ७, प्र, ४, अनु. १८, वर्गः ४६.

ब्रह्म परमं कवीनामिति सावधारणश्रुत्या ज्ञानिनां मते विष्णोरेव परमब्रह्मत्वेन तत्रैवाहुरित्यार्यप्रसिद्धिवर्णनेन तस्यैव परमब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वौचित्याच्च । नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । वचसां वाच्यमुत्तमम् । इति स्मृतिभ्यां सर्वशब्दानां शक्तिरूपप्रतिष्ठायाः विष्णावेव शाश्वतत्ववर्णनात् । तस्यैव तन्मुख्यार्थत्ववर्णनाच्च । आश्वलायनस्मृतावपि सर्वाणि ह वा एतस्येति ह वै शब्दोपबन्धात् तयोश्च प्रसिद्धिद्योतकत्वात् । शतपथे अभ (अभ्र) मूर्तिब्राह्मणे शिवस्य डित्थडवित्थादिनामतुल्यसांकेतिकनामवत्त्वप्रतीतेः । प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती इति स्मृत्यनुसारेणापि विष्णोरन्यत्र सांकेतिकनामवत्त्वावश्यंभावाच्च । संकेतितप्रसिद्धनाम्नामेव तत्र तत्र सर्वशब्दार्थत्वमाश्रयणीयमिति न तद्बलेनापि तस्य सर्वशब्दाभिधेयत्वसिद्धिः । हरिवंशे नामानि तव गोविंदेति शिववचनेनापि न तस्य विष्णुवाचकसर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिः । हे गोविंद लोके यानि तव नामानि रूढ्या प्रवर्तमानाः शब्दाः महांति च नामानि योगरूढिभ्यामभिधायकाश्शब्दाः तान्येव मम नामानि न तु स्वातन्त्र्येण नामानि सन्तीति स्फुटमर्थप्रतीतेः शिवेनैव सर्वशब्दानां स्वातन्त्र्येण कृष्णाभिधायकत्ववर्णनात् । शब्देतिस्वतंत्रनामत्वस्यान्यासंकेतितत्वात् अन्यस्यासंभवेन तद्वचनबलेनापि विष्णोरेव सर्वशब्दमुख्यार्थत्वं सिध्यति । प्रत्युत शिवस्य विष्णुनामान्तर्गतकतिपयनामवत्त्वमेव सिद्ध्यति । नतु तत्सकलनामवत्त्वम् । तान्येव तान्येवेत्येवशब्दस्वारस्यात् । कूर्मपुराणवचनेनापि हरादिशब्दानां शिवे योगमात्रं सिद्धयति नतु योगरूडिः । विष्णौ तु योगरूढिस्सुप्रसिद्धेति ततोऽपि न शिवस्य हर्यादिशब्दमुख्यार्थत्वं सिद्धयति ।

नन्वेवं सर्वशब्दानां मुख्यतो विष्णुवाचकत्वाभ्युपगमे आकाशप्राणाद्यधिकरणेषु आकाशादिशब्दानां विष्णवसाधारणाभिधानश्रुतित्वेनैव ब्रह्मपरत्वनिर्णयसंभवे लिङ्गेन तन्निर्णयस्सूत्रकृता भगवता न कार्यस्स्यादिति

चेत्सत्यम् । लिंगेनापि तन्निर्णयस्संभवतोत्यभिप्रेत्य भगवता तदुपन्यासात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । श्रुत्या पूर्वपक्षे लिंगेन सिद्धान्तायोगात् । आकाशादिश्रुतेर्भूताकाशादिपरत्वेन निर्णायकत्वोपपत्तेः । अनन्तत्वस्य यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः । वायुश्चान्तरीक्षं चैतदुभयममृतम् इति श्रुतिषु भूताकाशादीनामपि सिद्धवन्निर्देशात् । अन्यथा दृष्टान्तत्वायोगात् । निश्चितसाध्यवत एव दृष्टान्तत्वात् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यात्मनस्सर्वगतत्वनित्यत्वसाधने आकाशस्य दृष्टान्तत्ववर्णनेन ब्रह्मवदेव तस्यापि भूतभविष्यद्वर्तमानसकलपदार्थानुगततयैव सर्वगतत्वसिद्ध्याऽनादित्वसिद्धेरप्यवर्जनीयत्वेन ब्रह्मवत्कृत्स्नजगत्कारणत्वोपपत्तेश्च ॥ आत्मन आकाशस्संभूत इति श्रुतेः आकाशानाद्यनन्तत्वावेदकश्रुतिद्वयानुरोधेन गौणोत्पत्तिपरत्वोपपत्तेश्च । न चैवमाकाशाद्यधिकरणेषु अनंतत्वादिलिंगेनापि निर्णय इति तव सिद्धान्तो न स्यात् । अनन्तत्वस्य प्रसिद्ध्या (द्धा) आकाशादिसाधारणत्वेन ब्रह्मलिंगत्वस्यैवायोगादिति वाच्यम् । परोवरीयस्त्वाद्यनन्यसाधारणलिंगेनापि मम सिद्धान्तकरणसंभवात् । गुणतोऽनन्तत्वस्य ब्रह्मलिंगत्वसंभवाच्च । न चाकाशादिशब्दानां विष्णुतदितराकाशादिवाचकत्वाविशेषात् , श्रुत्या च (अ) निर्णयतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । आकाशादिशब्दानाम् उक्तरीत्या विष्णावेव मुख्यतो वाचकत्वेन श्रुतिलिंगाभ्यामपि मम निर्णयसंभवात् ।

केचित्तु आकाशादिश्रुतीनां ब्रह्माकाशाद्युभयश्रुतित्वेन संशायकतया श्रुतिमात्रतो निर्णयासंभवेपि लिंगोपेतश्रुत्या निर्णय इत्याहुः ।

अन्ये तु आकाशादिश्रुतीनां वाचकत्वेन साधारण्येऽपि विष्णोरन्यत्र विष्णाविव परममुख्यत्वाभावात् सर्वशब्दानां विष्णौ परममुख्यत्वस्योक्तरीत्याऽवश्यमंगीकार्यत्वात् मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इतिवत् मुख्यपरममुख्ययोः परममुख्ये संप्रत्यय इति स्वोकारावश्यंभावात् श्रुत्यैवाकाशा-

द्यधिकरणेषु मुख्यतो निर्णयोऽभिप्रेतः । लिंगेन निर्णयमिच्छतां तादृश-श्रुत्यवष्टम्भेन लिंगेनापि निर्णयोऽभिप्रेत इति सूत्रकाराशयमाहुः ।

इतरे तु आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमितिन्यायेन निरव-काशलिंगादेव तत्र निर्णय इत्यातिष्ठन्ते ।

तदेवं विष्णुशिवपर्यायसमभिव्याहृतत्वेऽपि तत्तद्वाक्यानां विष्णु-परत्वनिर्णयो नासंभवीति सिद्धम् । ततश्च ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति उपसंहारोऽपि विष्णावेव परममुख्यः । न च बाधकं विना परममुख्यार्थत्याग उचितः इति कृत्स्नापि गीता विष्णुपरैवेति सर्वमनवद्य-मित्याहुः ।

१५. सर्वशब्दानां विष्णुवाचकत्वाक्षेपः तत्खण्डनं च

नन्वेवमपि सर्ववैदिकशब्दानां परममुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्योऽर्थो विष्णु-रेवेत्यंगीकारोऽनुपपन्नः । तस्य सर्ववैदिकशब्दवाच्यत्व एव मानाभावेन परममुख्यवृत्त्या तद्वाच्यत्वे सुतरां मानाभावात् । निगमनिरुक्तव्याकरण-कोशकारस्मृत्यादयो हि तत्र मानम् । नहि तेषामन्यतमं मुख्यार्थे प्रमाणं पश्यामः । किञ्चैवं विष्ण्वादिशब्दैरिव तदितरशब्दैरपि अविगानेन लोकवेदयोर्विष्णौ व्यवहारप्रसंगः । निघंट्वादिषु एत एव विष्णुशब्दपर्यायाः इतिव्यवस्थया तच्छब्दानां विभागेनानुक्तिप्रसंगश्च । वेदेषु सूक्तनियमा-भावप्रसंगश्च । अपि चैवं सर्वशब्दानामक्षादिशब्दवन्नानार्थत्वप्रसंगः । नचेष्टापत्तिः । कोशादौ कतिपयशब्दानामेव नानार्थत्वव्यवस्थितेः । किञ्चैवं सर्वशब्दानामपि नानार्थत्वे अन्याय्यं चानेकार्थत्वमिति न्यायस्य निर्विषयत्वप्रसंगः । किञ्चानाद्यविगीतवृद्धव्यवहारो हि अत्रार्थेऽयं शब्द-श्शक्त इत्यत्र मानमित्यविवादम् । तथाच तादृशव्यवहारो यत्रास्ति स एव तस्य तस्य शब्दस्य अर्थ इति सिद्ध्यति । नत्वन्यः । एवं च विष्णुस्सर्व-वैदिकशब्दमुख्यार्थः कथमिति न जानीमः ।

किञ्च वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत इति वाक्यस्थज्योतिरादिशब्दानां लोकवेदयोर्ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वेव प्रसिद्धेस्तेषामेव तद्वाच्यत्वाश्रयणमुचितम्। नतु विष्णोस्तद्वाच्यत्वाश्रयणम्। प्रसिद्धित्यागे ब्रह्मवाचित्वांगोकारेऽन्यस्य कर्मतदङ्गतत्क्रमदेशकालाधिकार्यादिप्रापकप्रमाणान्तराभावेन नियतकर्मानुष्ठानं न सिद्धयेत्। न च शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः इति न्यायेन अव्यक्तादिशब्दानां ब्रह्मसंबन्धात् प्रधानादाविव ज्योतिरादिशब्दानामपि कर्मादौ वृत्तेः कर्मसिद्धिरिति वाच्यम्। एवं हि ब्रह्मणोऽन्यत्र शब्दानां लक्षणैव स्यात्। न चैवम्। अनाद्यविगीतवृद्धव्यवहारादिना ब्रह्मणोऽन्यत्र शक्तिसिद्धेः। नापि तदधीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि वृत्तिः। एवं सर्वशब्दसमन्वयेऽपि सर्वनियन्तृत्वाद्यन्यस्य गुणस्यासिद्धेः। नहि सर्वशब्दसमन्वयः सर्वनियन्तृत्वरूपैकगुणसिद्धयर्थोऽगीकृतः। सकलकल्याणगुणपूर्तये सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयोपगमात्।

'विद्यादीनां नियन्तायं पूज्यः प्राप्यश्च तद्गता।
इत्यादिश्रुतिरूपेण विद्यादिश्रुतयोऽपि च।
हरिं विन्दन्ति (वदन्ति) सर्वेषां तन्नामत्वाद्यथापि वा।'

इत्यादिस्मृत्यनुसारेण सिद्धान्तिना तदधीनत्वसत्त्वे देहयोगस्यैव व्युत्पादयितव्यत्वाच्च। जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः पः प्राणरूपतः (अनुव्याख्यानम् १-४, ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्—सू. १०) इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या योगवृत्त्या ब्रह्मणि पदसमन्वयः, कर्मणि रूढेर्बलवत्त्वात्। किञ्च ज्योतिरादिशब्दावयवानां ज्योतिरित्यादीनामपि ब्रह्मपरत्वे समुदायस्य ब्रह्मणि वृत्तिः स्यात्। नहि पङ्कः पङ्कजशब्दार्थः। एवं जगज्जनकत्वादिगुणश्च न सिद्धयेत्। अवयवसमुदाययोर्द्वयोरपि भगवन्नाममात्रत्वात्। अवयवानामन्यत्रप्रसिद्धत्वेन अब्रह्मपरत्वे तु सर्वसमन्वयासिद्धिः। समुदायस्यापि तत एवाब्रह्मपरत्वापातश्च। अमुख्यवृत्त्या अन्यपरतेति तु निरस्तम्। तदुक्तमनुव्याख्याने व्युत्पत्तेरप्यशक्यता। (एतेन सर्वे

व्याख्याता व्याख्याताः इत्यधिकरणम् । १-४-२९ श्लोक अनुव्या-३२८७) इति निरस्तम् ।

तत्र प्रमाणोपन्यासस्य बहुशः कृतत्वात् । ज्योतिरादिशब्दमुख्यार्थ-त्वेऽपि तं[1] यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतर्चिनः तस्माच्छतर्चिनः इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्, य इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमाः तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् इत्यादिना ता वा एतास्सर्वा ऋचस्सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यादित्यन्तेन शतर्चिनश्शतर्चिनः इत्यभ्याससहितेन वाक्येन ब्रह्मशब्दमुख्यार्थस्य विष्णोस्सर्वशब्दमुख्यार्थत्वोक्तेश्च । अव[2] स्वराति गर्गरा गोधा परि सनिष्वणत् । पिंगा परि स निष्वणदिंद्राय ब्रह्मोद्यतमिति श्रुतौ गर्गरगोधादिशब्दानामपि परब्रह्मवाचितामुक्त्वा ब्रह्म-शब्दार्थस्य वेदस्य विशिष्य तद्वाचितोक्तेश्च । णकारो[3] बलम् षकारः प्राण आत्मा इति विष्णुशब्दशरीरप्रविष्टणकारषकारयोरर्थमुक्त्वा स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद इति श्रुतौ णकारषकारार्थस्सर्वत्र पूर्वोत्तर-वर्णसंहितार्थ इत्युक्तत्वाच्च । अ इति ब्रह्मेति ब्रह्मवाचितया उक्तेन अकारेण सह सर्वशब्दानां समानार्थस्य "अकारो वै सर्वा वागि"ति श्रुत्योक्तेश्च । "सृजतो हि श्रुतयोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः किं वा विदधते किं वा निषेधन्ति श्रुतिमात्रा एव ते स्यु"रिति श्रुतिविद्यादिभागस्यापि भगवत्स्तुतित्वोक्तेश्च । यद्वै किंचिदध्यगीष्ठाः नामैवैतन्नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थः इत्यादौ नामैवैतदित्यन्ते छान्दोग्ये यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदिचोल्बणिष्णु, कश्छन्दसां

---

[1] ऐतरेयोपनिषत् २-२-१, पु. ७१. ऐतरेयभाष्यार्थरत्नमाला द्वैतवेदान्त-प्रतिष्ठाने पुनर्मुद्रितम्.

[2] ऋ. सं. ८-६९-९.. ३ छां. ७ अध्यायः २-३. पु ७१.

[3] ऐतरेयोपनिषत् ३-२-६ (४३२-४३३ पु.)

योगमावेद धीर इतिश्रुतौ इत्यस्या[1] हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चनेति स्मृतौ वैदिकयौगिकार्थस्य तदधीनत्वोक्तेश्च । तत्रापि यौगिको मुख्यस्सर्वत्रास्ति स वैदिकः । अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पना । तत्रापि परमो मुख्यो वाच्यः स परमो हरिः । तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य संग्रहः इत्यादिस्मृतेश्च ॥ न च तं यच्छतम् इत्यादि वाक्यस्यापि ब्रह्मणि पदसमन्वयान्नानेन सर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिरिति शंक्यम् । अस्य लोकप्रसिद्धपदार्थसंसर्गाबाधकत्वे तद्बोधाधीनस्य पदसमन्वयस्यैवासिद्धेः । बोधकत्वे तु पदसमन्वयो न स्वोपजीव्यं ब्रह्मणस्सर्वशब्दवाच्यत्वरूपं संसर्गं बाधते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यवच्चास्य विनियोक्तृत्वविनियोज्यत्वे न विरुद्धे । अत्र च श्रुतौ एतमित्यनेन प्रणस्तथेत्यत्र ब्रह्मत्वेन निर्णीतं 'प्राणो ह्येष य एष तपति ' इति पूर्ववाक्यस्थं प्राणं परामृश्य अवयवार्थोक्त्ययोगः आचक्षते, इत्यनेन रूढेरुक्त्या अवधारणेन च लौकिकरूढिप्राबल्यप्रसक्तमन्येषां मुख्यार्थत्वं निरस्तम् । तदुक्तमनुव्याख्याने ।

आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात् ।
योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् ।
बहुशो दर्शयत्यंजस्तात्पर्यात् सनिरुक्तिकम्[2] ॥ इति ।

न चैवं कर्मानुष्ठानस्य व्युत्पत्तेर्वा अनुपपत्तिः । यतः

'उपजीव्यं प्रसिद्धार्थं शतमित्यादिका श्रुतिः ।
न शक्ता बाधितुं तस्माद्युक्ते व्युत्पत्तिकर्मणी ॥

नहि ज्योतिरादिशब्दानां तदवयवानां च प्रसिद्धार्थौ विनैव बाधकं त्यक्तुं युक्तः । न च तं यच्छतं वर्षाणि इत्यादिश्रुतिरेव बाधिका । अनया ब्रह्मणि शतज्योतिरादिशब्दव्युत्पादनाय तदवयवानां लोकप्रसिद्धार्थमुपजीवंत्या

[1] भाष्ये समन्वयाधिकरणोदाहृतभागवतवचनम् ब्र. सू. १-१-४, अधि. ४

[2] अनुव्याख्यानम् अ. १. पा. ४. ३४१-३४२.

न्यायसाम्यात् ज्योतिरादिशब्देष्वपि तस्याभ्यनुज्ञातत्वात्। एवं च यथा डुपचष् पाके डुकृञ् करणे इत्यादौ पाकादिशब्दानां पच्यादिधातुजत्वेऽपि तेषां लोकप्रसिद्धार्थमादाय धातूनामर्थनिरूपणम्, अन्यथा ह्यन्योन्याश्रयस्स्यात्। तथेहापि अवयवानां लोकप्रसिद्धार्थमादायेतिव्युत्पादनं तदवयवानां तदवयवानां च लोकप्रसिद्धार्थमादायेति किमनुचितम्।

नचैवं लोके लक्षणैव स्यादिति शंक्यम्। अभिधानव्याकरणादिभिः प्रमितस्य लोके मुख्यत्वस्य विनैव बाधकं त्यागायोगात्। न च एतमेव इत्यवधारणं बाधकम्। तस्य प्रमितमुख्यत्वाबाधेनैव ब्रह्मण्येव परममुख्यत्वमन्यत्र नेत्येवंपरत्वोपपत्तेः। ब्रह्मणि परममुख्यत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तस्य निरवधिकत्वानन्याधीनत्वाभ्यां युक्तम्। युक्तं च मुख्यवृत्तावेव योगरूढयोरिव अमुख्यवृत्तौ निरूढलक्षणान्यलक्षणयो रूढेरिव च तारतम्यम्। नचैवं सर्वशब्दानामप्यक्षादिशब्दवन्नानार्थत्वप्रसंगः। संज्ञात्वेन विनियोगमादाय घटपटादिशब्दानामपि नानार्थत्वस्य दुर्निरसत्वात्। किंच सति प्रमाणे सर्वशब्दानामपि नानार्थत्वं सर्वैरपि शिरसा धार्यम्। अन्यथाक्षादिशब्देष्वपि तदभावप्रसंगात्। प्रमाणानि चोक्तानि। अन्याय्यं चानेकार्थत्वमिति न्यायश्च अप्रामाणिकानेकार्थत्वस्वीकारविषयः।

एतेन विष्ण्वादिशब्दैरपि तदितरशब्दैरपि अविगानेन लोकवेदयोः व्यवहारप्रसंगः। निघंट्वादिषु एत एव विष्णुशब्दपर्यायाः, एते तु इन्द्रपर्याया एव न विष्णुपर्याया इति व्यवस्थया तत्तच्छब्दानामविगानेन (उक्त्य) उक्तिप्रसङ्गः, वेदेषु सूक्तनियमाभावप्रसङ्गश्चेति निरस्तम्।

उक्तरीत्या प्रमाणैश्शक्तिग्रहवतां तथा व्यवहारस्य सत्त्वेनेष्टापादनात्। निघंटूनां प्रायशो लौकिकशब्दार्थज्ञानरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थत्वेन प्रवृत्ततया नामरूपे व्याकरोत्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वा इत्यादिश्रुत्यनुसारेण रूपसृष्ट्यनन्तरं तत्तद्रूपेषु

परमेश्वरकृतसंकेताभिप्रायेण च प्रवृत्तत्वेन तथैव व्यवस्थया विभागकरण-संभवेनाविरोधित्वात् । वेदेषु वैदिकानां वाक्यविशेषाग्न्यादिशब्दविशेष-समभिव्याहारप्रयुक्ताग्न्यादिसूक्तत्वव्यवहारोपपत्तेश्च । अत एव—

'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः ।
प्रादादन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुरम् ॥'

इत्यादिपुराणवचनानि । अत एव च सृष्टेः पूर्वम् 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य, नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इति श्रुत्यन्तरं सर्वशब्दानां भगवन्मात्रनिष्ठत्व-प्रतिपादकम्, तदितरत्र नाममात्राभावप्रतिपादकं च । किञ्च अत एव अविगीतानादिवृद्धव्यवहारो ह्यत्रार्थेऽयं शब्दश्शक्तो नान्यत्रेत्यत्र मान-मित्यविवादम् । तथाच तादृशव्यवहारो यत्रास्ति स एव तस्य तस्य शब्दस्यार्थ इति सिद्ध्यति नत्वन्यः । एवं च विष्णुः सर्वशब्दमुख्यार्थः कथमिति न जानीम इति प्रत्यूढम् ।

१६. एकस्य शब्दस्य अनेकार्थत्वे न्यायविरोध इत्याक्षेपपूर्वकं तत्परिहारः

इदानींतननियतविषयव्यवहारस्य नामप्रपञ्चकरणानन्तरभावित्वेन उदा-हृतानेकप्रमाणसिद्धविष्णुसर्वशब्दमुख्यार्थत्वाविघातित्वात् । न च वाच्यं तथापि सकृत्प्रयुक्तस्य शब्दास्यानेकार्थप्रत्यायकत्वमसंभवीति । तात्पर्य-ग्राहकसदसद्भावाभ्यामेव तत्संभवतदसंभवयोर्व्यवस्थितत्वात् । राजा कुवल-येल्लासकारी इत्यादिश्लिष्टशब्देषु चन्द्रभूपाद्यनेकार्थत्वदर्शनात् 'नानार्थ-विवक्षायामपि अक्षमानयेति प्रयोगाच्च, बहुगुणवतुडति संख्या (पा. सू. २.१.२८) इत्यत्र संज्ञार्थस्यापि संख्याशब्दस्य ष्णान्ता षट् (पा. सू. १.१.२४) इत्यत्र षट्संज्ञार्थत्वदर्शनाच्च । षष्ठी शेषे (पा. सू. २-३-५०) इत्यत्र शेषशब्देन कर्मादिव्यतिरिक्तार्थत्वोपसर्जनार्थत्वयोः, हलन्त्यम् (पा. सू. १-३-३) इत्यत्र हलशब्दे हकारात्परलकारार्थत्वव्यञ्जनार्थ-

त्वयोः दर्शनाच्च। अग्निर्मूर्धा[1] इति मन्त्रस्य श्रौते आग्नेययागे स्मार्ते अंगारकजपहोमादौ च पवित्रं[2] ते इति मंत्रस्य पवित्रेऽग्नौ दशापवित्रादौ च, आप्यायस्वेति[3] मंत्रस्य सौम्ये पत्नीसंयाजे सोमरसस्याप्यायने च विनियोगेन तत्तत्प्रकाशनाय अनेकार्थत्वस्य स्वीकार्यत्वात्। 'आयंगौ' रिति[4] मंत्रस्य अहिदैवतम्, सौर्यं चेत्यनुक्रमणिकायां, दिव्यं सुपर्णमिति मंत्रस्य अंत्या सारखतेसूर्याय चेत्यनुक्रमणिकायां त्रयः केशिन[5] इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च इत्यनुक्रमणिकायाम् अनेकार्थत्वोक्तेश्च। निरुक्ते आनो भर प्रमगन्दस्य इत्यादौ प्रमगन्दादिशब्दानां[6] व्यक्तिविशेषरूढेः प्रभूतं धनं

[1] ऋ. सं. ८-४४-१६ [2] ऋ. सं. ९-८३-१

[3] ऋ. सं. १-११-१६ [4] १०-१८-१

[5] ऋ. सं. १-१६४-५२

त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपतएकएषाम्।
विश्वमेकोअभिचष्टेशचीभिर्धाजिरेकस्य ददृशे न रूपम्॥
ऋ. सं २-३-२२ त्रयः केशिनः
अग्निवायुसूर्याः–यास्कनिरुक्तम् (तृतीयम्) पु. (५०९) चौखम्भा

[6] प्रमगन्दशब्दविचार :—

किंते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम्।
आनो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन् रंधयानः॥

(ऋ. सं. ३-३-२१) अत्र प्रमगन्दशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता यथा द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति प्रमगन्दः वार्धुषिकः, तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः। प्रस्कण्वादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते। (एवं च प्रमगन्दः इत्यस्य अत्यन्तकुसीदिकुलमित्यर्थः) (यास्कनिरुक्ते नैगमकाण्डम्, द्वितीयम्, पु. ३३३ चौखम्भा १९८९)

आगमिष्यतीति यो ददाति स प्रमगन्दः इति योगस्य चोक्तत्वाच्च ।

वानात् सूतेर्देवनाद्वासुदेवो वासात् सूतेःच्छादनात् क्रीडया च ।
बलादसुत्वाच्चावर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदन्ति वेदाः ।
अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥

इत्यादिश्रुतौ,

गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥
अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः[1] ॥ "

इत्यादिस्मृतौ च वैदिकवासुदेवादिशब्दानामनेकार्थत्वोक्तेश्च । 'स्वाप्य-संपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' (ब्र. सू. ४-४-१६) इत्यत्र सुषुप्ति-वाक्यस्य व्यर्थतायास्सूत्रकारेणैव वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'त्रयोऽर्थास्सर्ववेदेषु दशार्थास्सर्वभारते' इत्यादिस्कान्दस्मृतेश्च । तदुक्तं कर्मनिर्णये[2] भगवत्पादैः—न च बह्वर्थेषु तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवम् । वचनेनैव प्रतीयमानत्वात् अर्थस्य कल्पनाभावादिति । अन्यत्र च

'इति बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः ।
त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते[3]' इति ।

किंच चक्षुषा घटद्वयस्येव युगपदेव (एकेन) शब्देन शब्दार्थद्वय-बोधने न बाधकम् । सकृत्प्रयुक्तस्य वृत्तिद्वयं नेति न नियमः । गंगायां

---

[1] आदित्यानामहं विष्णुः (गीता १०. श्लो. २२) अत्र गीताभाष्योदाहृत मोक्षधर्मवचनम् ।

[2] कर्मनिर्णयः पु ९०

[3] एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम् ३५७ पूर्वार्धम् ३५८ उत्तरार्धम् पु. ६६. के. टि. पाण्डुरंगि प्रकाशितमनुव्याख्यानम् १९९१.

मत्स्यघोषौ स्तः इत्यादौ तददर्शनात् । पंकजशब्दे रूढ्या पद्मत्वजाते- र्योगेन पंकजननस्य च प्रतीतिदर्शनाच्च । न च कर्मविधानाय यजेतेत्यनेन एकवाक्यतामापन्नस्य ज्योतिरादिशब्दस्य ततो व्याघुट्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वा- योगः । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे (२-१-२) सह सुपेत्यादौ (२-१-४) सुबित्यादेः सुपेत्यादिना एकवाक्यतामापन्नस्यापि ततो व्याघुट्य अनुव्य- चलत् इत्यादौ तिङन्तेन सह समासविधायकत्वदर्शनात् । इष्टसिद्ध्यर्थं बहुस्थलेषु योगविभागस्वीकाराच्च । भूवादयः धातवः (१-३-१) इत्यत्र वाकारस्य एकवाक्यत्वत्यागेन मंगलार्थत्वदर्शनाच्च । कं बलवन्तं (कंबल- वन्तम्) न बाधते शीतम् इत्यादौ एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रश्नोत्तररूपत्व- दर्शनाच्च । पुंवाक्येऽभिप्रायेण शक्तिसंकोचादेकार्थता, वेदे तु तदभावा- द्बाधकाभावे यावच्छक्त्यार्थता इत्येव न्याय्यत्वाच्च । तदुक्तं शाबरभाष्ये —परार्थो हि वेदो तद्वचनेन कर्तुं शक्यं तस्यैष समाम्नाय इति तेजो वै घृतं, प्रतितिष्ठति ह वा य एता रात्रीरूपयन्ति इत्यादौ प्राशस्त्यपरार्थवादपदान्त- रैस्सह प्राशस्त्यलक्षकानामपि घृतादिशब्दानां स्वार्थमूलघृतादिपरत्वस्यापि दर्शनाच्च ।

अभित्वा[1] शूर नो नुमो नत्वावाम[2] अन्यो इति ऋचि आद्या बृहती उत्तरा पंक्तिः इति पूर्वास्थिते बृहती ककुभा उत्तरेति श्रुतिबलात् बृहत्या आद्यायाश्चतुर्थपादपंक्तेः उत्तरस्या ऋचः पूर्वार्धेन (प्रग्रथ्यम्) प्रगातव्यम्, एकां ककुभं संपाद्य तस्यां ककुभि चरमं पादं पंक्तेरुत्तरार्धेन प्रग्रथ्य ककुभंतरं संपाद्यमिति नवमे उक्तत्वेन आद्यऋगादिस्थपादस्य द्वितीयऋगादावन्वयदर्शनाच्च । अपाः[3] पूर्वेषां हरिवस्सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते । एवाहि शक्र ममद्धि सोमं मधुमंतमिंद्र अशीहि शक्र सत्रा वृषन् जठर आवृषस्व एवाह्येवेत्यादिना इति संहितास्थायाः याज्यायाः

[1] सामसूक्तमंजरी साम. ५०-७-३२-२२

[2] तत्रैव २३.

[3] १०-९६-१३.

एवाह्येवापः पूर्वेषां हरिवस्सुतानां एवाहींद्रअथो इदं सवनं केवलं ते एवाहि शक्र ममद्धि सोमं मधुमंतमिंद्र अशीहि शक्र सत्रा वृषन् जठर आवृषस्व इति आरणस्थेन एवाह्येवेत्यादिना अन्वयदर्शनाच्च । आदित्ये हर्यता हरीव वक्षतुरित्यस्य जुषाण इन्द्र[1] हरिभिर्न आगहि इत्यादेश्च आदित्ये जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आगहि इति व्यतिषंगदर्शनाच्च । अन्यत्रा-दृष्टत्वेऽपि प्रकृते उभयार्थत्वस्य उक्तश्रुत्यादिसिद्धत्वेन अनिवार्यत्वाच्च । तदुक्तं शाबरभाष्ये 'किं हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः' इति । वार्तिके च

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥ इति ।

सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोः महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् ।
अवान्तरं तत्परत्वम्[2]—इत्यादिश्रुत्या,

परस्य वाचकाश्शब्दास्समाकृष्येतरेष्वपि ।
व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः ॥

इत्यादिस्मृत्या च उभयार्थत्वावगमात् । स्विष्टकृदादीनामुभयार्थत्ववत् दध्यादीनां क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववत्, अत्र मंत्राणां दध्यादिद्रव्यतुल्यतया कारकत्वेऽपि द्रव्यदेवतास्मारकत्ववत्, मन्त्रः प्रामाण्यमश्नुते इत्युक्तत्वेन प्रामाण्यवच्चोभयार्थत्वोपपत्तेश्च । किंच विधिमन्त्राधिकरणे वार्तिके विनि-युक्तमन्त्राणामविधायकत्वमिति शाबरभाष्ये आपातप्रतीतमर्थं

---

[1] ऋ.सं. ३-४४.

[2] तदन्यत् । सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽतः इति पूर्णं पङ्क्तिश्रुतिवाक्यम् । श्रीविष्णुतत्त्वविनिर्णये आचार्यकृतं विष्णुसर्वोत्तमत्वे आगमोदाहरणम्. पुटम् ४४३.

' विधिशक्तिर्नियोगेन न मंत्रस्यापनीयते ।
स्वतो विधास्यति ह्येषः नियोगात् स्मारयिष्यति ॥

विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयत्यपि ।
मंत्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्रैतद्वदिष्यति ॥

इत्यादिना दूषयित्वा यस्योभयं[1] हविरार्तिमार्च्छेत् यदि सोमं न[1] विंदेत् इत्यादिब्राह्मणवाक्येषु यच्छब्दाद्वाभिर्विवदामि निविपामि 'अग्नीदग्नीन् विहर ' इत्यादिमन्त्रेषु उत्तमामंत्रणादिभिः विधिशक्तिप्रतिबन्धादेव अविधायकता न तु विनियोगेन । देवांश्च याभिर्यजते[2] ददाति चेति मन्त्रस्यापि गोदेवत्ये यागे याज्याहेन विनियुक्तस्य यस्मिन् कर्मणि विनियोगः तद्विधायकत्वाभावेऽपि गोयागे गोदानविधायकता न विरुध्यते । यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धात् तुल्यस्योभयमित्यादिब्राह्मणवाक्यस्यैव न विधायकत्वमिति भाष्यतात्पर्यमुक्तम् । एवंच प्रकृतेऽपि तत्र तत्र विनियुक्तानां सर्वमंत्राणां वाच(ब्रात्य)स्तोमे विनियोगवत् यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठाः नामैव तदिति तु वेदस्य ब्रह्मणि विनियोगेन ब्रह्मपरत्वम्, स्वतः कर्मादिरूपार्थांतरपरत्वं चास्तु । अस्ति च प्रकृते अर्थांतरेऽपि विनियोगः । अवांतरं तत्परत्वमित्यादिश्रुतेः । अत एव वर्णस्वरादिसमन्वयादेव वर्णक्रमस्वराध्ययनम् । अन्यथा तदंशे अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं स्यात् । अत एव च वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः तावंति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः इत्यध्यापकप्रसिद्धिः ।

यदि चोक्तप्रमाणसिद्धोऽपि वाक्यान्तरेष्वदृष्टत्वात् वेदे पदादिसमन्वयो न स्यात् तर्हि वाक्यान्तरेष्वदृष्टत्वात् पदक्रमाध्ययनमपि वेदे न स्यात् । न च ज्योतिष आयजेत इति पदच्छेदे ज्योतिषा यजेत इति

[1] यजुः ३. अष्टकं ७ प्रश्नः १ अनु

[2] द्वितीयाष्टकम् ४ प्रश्नः ६ अनु. ५ वर्गः

पदाध्ययनविरोधः । कश्छन्दसां[1] योगमावेद धीरः इत्यादिश्रुत्या योगवृत्त्या समन्वयस्यासर्वाधिकारिकत्वोक्तेः । प्रायेण सर्वेषां वाक्यसमन्वये एवाधिकारेण तदुपयुक्तपदानामेवाध्ययनात् । जातमोतमित्यनुव्याख्यानोक्तं निर्वचनं गुणप्रकाशकत्वात् गुणज्ञापने प्रवृत्तम् , यच्छतमित्यादिश्रुत्यानुपलक्षणपरया विवक्षितमिति न दोषप्रकाशकनिर्वचनान्तरोत्प्रेक्षा युक्ता ॥ तस्मात्

'आम्नायस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्येश्वरस्य च ।
अलौकिकत्वादुचितस्सम्बन्धोऽलौकिकस्तयोः ॥'

इति न किंचिदनुपपन्नम् । वस्तुतस्तु शब्दानां द्वैविध्यम्—केचन नारायणमात्रवाचकाः केचित्तदन्यजगद्वाचकाः इति । तत्र तदितरवाचका अपि नारायणवाचका अपीति स्वीकार्यम् । उदाहृतानेकप्रमाणसद्भावात् । न चैवं तेषां विष्णुतदितरोभयवाचकत्वेन अक्षादिशब्दवन्नानार्थत्वप्रसंगः । यदेव तेषां शब्दानामितरत्र प्रवृत्तौ निमित्तं तदेव भगवति प्रवृत्तौ निमित्तमित्यंगीकारेण तदप्रसंगात् । भगवदितरेषु तेषां प्रवृत्तिनिमित्तानां सम्बन्धस्समवायो वाऽयुतसिद्धत्वरूपो वा तादात्म्यरूपो वा स्वरूपसम्बन्धविशेषो वा भगवति तु स्वातन्त्र्यमित्यन्यदेतत् ।

नचैवं देशकालयोरपि जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धेन नारायणासाधारणशब्दतस्साधारणतदितरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वेन तयोरपि तद्वाच्यत्वप्रसंगः । येन सम्बन्धेन नारायणतदितरेषु तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वं तस्य देशकालयोरसत्त्वात् । जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धस्य तत्तदसाधारणप्रतीतिव्यवहाराप्रयोजकत्वेन तेन सम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वस्य तत्तच्छब्दवाच्यतायामतन्त्रत्वात् । अन्यथा घटत्वादीनां पटादिष्विव देशकालयोरपि सत्त्वाविशेषेण तेष्विव देशकालयोरपि घटोऽयमित्यादिप्रतीतिव्यवहारप्रसंगात् ।

---

[1] ऋ. सं. १०-११४-९

न चैवम्। यथा च घटादीनां घटादिशब्दवाच्यत्वे अनाद्यविगीत-वृद्धव्यवहारादिः प्रमाणं तथा भगवतः तद्वाच्यत्वे प्रमाणमनेकमुदाहृतमिति नातिप्रसंगावकाशः।

१७. नारायणस्य सर्वशब्दवाच्यत्वांगीकारेऽपि सकलगुणपूर्णत्वासिद्ध्याक्षेपः तत्परिहारश्च

नचैवं नारायणासाधारणपर्यायशब्देतरसर्वशब्दवाच्यत्वांगीकारे स्वातन्त्र्यलक्षणः गुण एक एव सिद्ध्यति, न भगवतोऽपर्यायानन्त-शब्दवाच्यत्वप्रयुक्तकल्याणगुणानन्त्यम्। तथाच भगवतोऽपर्यायानन्त-शब्दवाच्यत्वव्युत्पादनं त्वच्छास्त्रकृतं विफलमेवापन्नमिति वाच्यम्। तत्तच्छब्दानां गुणमादाय तत्सिद्ध्यवैकल्यात्। न चैवमग्न्यादिशब्दैर्घटादि-शब्दैश्च भगवति प्रयुक्तैः भगवान् अग्रनेता अग्निः, घटको घटः इत्यादि-प्रकारेण प्रतीतिप्रसंग इति वाच्यम्। तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः, एनमेके वदन्त्यग्निम् इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण इष्टापादानात्। नह्यौ-ष्ण्यादिप्रवृत्तिनिमित्तमादाय वह्नाविव जले उष्णं जलमिति वा, जपाकुसुम इव स्फटिके लोहितः स्फटिक इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्त इत्यस्ति। एकस्यैवौष्ण्यादेः वह्निजलादिषु सम्बन्धभेदवत् वह्नित्वघटत्वादेरेकैकस्य भगवदग्निघटादिषु सम्बन्धभेदस्यान्यत्र तादृशप्रतीतिव्यवहारनियामकत्वेन क्लृप्तस्याविशेषात्। न चैवमुक्तोभयविधापर्यायानन्तशब्दानां योग-मादायैव गुणपूर्त्यंगीकारे पद्मत्वजात्याश्रये पंकजशब्दात् पंकजनिकर्तृत्ववत् देवतांतरव्यावृत्ताखंडधर्मस्य मानाभावेन भगवत्यसिद्ध्या तेभ्यश्शब्देभ्यः ईदृशी देवता अग्रनेत्रीत्यादिविवक्षितप्रतीतिव्यवहारौ न सेत्स्यतः इति वाच्यम्। परपक्षेऽपि तदंशे साम्यात्, तद्दोषसाम्यात्। किंच भावे भावत्ववत् अभावमात्रे अभावत्ववत् प्रागभावादिषु प्रागभावत्वादिवत् तत्तत्प्रतियोगिषु तत्तत्प्रतियोगित्वरूपस्वरूपसम्बन्धविशेषवच्च देव-तांतरसकलजीवजडव्यावृत्तविष्णुत्वनारायणत्वादिशब्दितविष्णुरूपत्वमात्र-

निष्ठस्याखण्डोपाधेः स्वरूपसम्बन्धविशेषस्य वा पद्मत्वस्थानाभिषिक्तस्य समुदायशक्तिगोचरस्य मयोपगमान्न काचिदनुपपत्तिः। अत एव नेति नेतीति श्रुतिः विष्णोरेव सर्ववैलक्षण्यावेदिकेति सिद्ध्यति।

एतेन सर्ववैदिकशब्दानाम् एकविष्णुवाचकत्वे पर्यायत्वेन तेषां सह प्रयोगो न स्यादिति दूषणमप्यपास्तम्। रूढिगोचरोक्तादृशधर्मोऽस्तीत्यर्थं शब्दान्तरनैरपेक्ष्येऽपि तत्तच्छब्दावयवभूतगुणविशेषलाभाय सहप्रयोगोपपत्तेः। यत्र सर्वात्मना शब्दद्वयार्थभेदः तत्र तत्र सहप्रयोगस्य अहो दर्शनीया अहो दर्शनीयेत्यादिवत् आदरार्थत्वोपपत्तेश्च।

एतेनैव — एतमेव सन्तं, यो देवानां नामधा एक एव, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम, ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते, आत्मब्रह्मादयः शब्दाः तमृते विष्णुमव्ययम्। इत्यादाववधारणादिसहितश्रुतिस्मृतिभिः विष्णोरेव सर्वशब्दपरममुख्यार्थत्वावेदनात्, मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः इति सर्वैरपि शब्दैः प्रथमं विष्णोरेवोपस्थितिर्नियतेति ॥

स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्येभ्यः कर्मादिबोधाभावापत्तिः, विष्णोः स्वयं प्रति स्वस्य कारणत्वाद्ययोगेन क्रियाकारकभावेन प्रतीत्यनुपपत्तिश्च, एको ह वै नारायण आसीदित्यादिवाक्येभ्यो विवक्षितार्थालाभप्रसंगः, प्रत्युताविवक्षितार्थलाभप्रसंगः, व्याहतभाषित्वेन अप्रामाण्यप्रसंगः। नीलमुत्पलमित्यादिवत् शिवस्यापि वेदस्याभेदसंसर्गमात्रप्रत्यायकत्वं च स्यात्। न तु संसर्गान्तरप्रत्यायकत्वमित्यपास्तम्।

परममुख्यत्वप्रतीतेः लोकसिद्धमुख्यार्थप्रतीतिमुपजीव्यैव आत्मलाभेन स्वोपजीविप्राथमिकमुख्यार्थप्रतीत्यबाधकत्वादित्युक्तत्वात्। मुख्यत्वमपि विष्णोः लोकप्रमाणसिद्धमुख्यार्थघटितवाक्यार्थप्रतीतिं विना न सेद्धुमर्हतीति सर्वमनवद्यम् ॥

तथाच विष्णोस्सर्ववैदिकशब्दमुख्यार्थकार्यकोटिनिविष्टत्वाभावात् भावे वा तस्यैच्छिकत्वेन कर्माधीनत्वेन च कृत्स्नजगत्कारणत्वाविरोधित्वात्, विभूत्यंतर्गतत्वेऽपि विभूतिमदन्यत्वोपपत्तेश्च, स एव विष्णुर्जगत्कारणं, नतु देवतांतरमिति सिद्धम् ।

श्रीमत्परमहंसेत्याद्यनेकगुणगणालंकृत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य
श्रीमन्मध्वाचार्यमुख्यसंस्थानाधीश्वरजगद्गुरुवेदान्तचक्रवर्ति
सकलविद्यापारंगतमध्वमतांबुधिचन्द्र
सकलकलासांद्रश्रीमद्विजयीन्द्रभिक्षुकृतं

तुरीयशिवखण्डनम्

सम्पूर्णम्

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

परिशिष्टम्

श्रीविजयीन्द्रभिक्षुविरचिते तुरीयशिवखण्डने उल्लिखिता आकरग्रन्थाः

वेदाः

१. ऋग्वेदः
२. ऋग्ब्राह्मणम
३. ऋक्परिशिष्टम्
४. यजुस्संहिता
५. तैत्तिरीयब्राह्मणम्
६. तैत्तिरीयारण्यकम्
७. सामसंहिता
८. अथर्वसंहिता

उपनिषदः

९. नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्
१०. अथर्वशिखोपनिषत्
११. ब्रह्मविन्दूपनिषत्
१२. ब्रह्मोपनिषत्
१३. सुबालोपनिषत्
१४. नृसिंहपूर्वतापनीय-
१५. मैत्रायण्युपनिषत्
१६. कैवल्योपनिषत्
१७. अथर्वशिरउपनिषत्
१८. तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत्
१९. तैत्तिरीयोपनिषत्
२०. श्वेताश्वतरोपनिषत्
२१. छान्दोग्योपनिषत्
२२. मुण्डकोपनिषत्
२३. तलवकारोपनिषत्
२४. रामोत्तरतापनीयोपनिषत्
२५. जाबालोपनिषत
२६. महोपनिषत्
२७. ऐतरेयोपनिषत्
२८. पैंगिखिलश्रुतिः
२९. पुरुषसूक्तम्
३०. अंभ्रणीसूक्तम्
३१. काठकोपनिषत्

पुराणम्—अन्यग्रन्थाश्च

३२. भागवतम्
३३. विष्णुपुराणम्
३४. शिवपुराणम्
३५. लिंगपुराणम्
३६. सौरपुराणम्
३७. पाद्मपुराणम्
३८. गरुडपुराणम्
३९. शिवधर्मोत्तरपुराणम्
४०. कूर्मपुराणम्
४१. श्रुतिगीता
४२. पराशरोपपुराणम्
४३. बृहन्नारदीयपुराणम्
४४. ब्रह्माण्डपुराणम्
४५. आदित्यपुराणम्
४६. वराहपुराणम्
४७ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
४८. स्कान्दपुराणम्
४९. वामनपुराणम्
५० जितन्तेस्तोत्रम्
५१. हरिवंशम्
५२. महाभारतम्
५३. वाल्मीकिरामायणम्
५४. सूतसंहिता
५५. वायुसंहिता
५६. योगयाज्ञवल्क्यम्
५७. श्रीरंगमाहात्म्यम्
५८. वासिष्ठरामायणम्
५९. भगवद्गीता
६०. शिवराघवसंवादः
६१. ब्रह्मसूत्राणि
६२. जैमिनीयसूत्राणि
६३. मीमांसावार्तिकम्
६४. अमरकोशः
६५. व्याकरणमहाभाष्यम्
६६. भागवततात्पर्यनिर्णयः
६७ आश्वलायनस्मृतिः
६८ अभ(भ्र)मूर्तिब्राह्मणम् (?)
६९ शाबरभाष्यम्
७०. यास्कनिरुक्तम
७१. कर्मनिर्णयः
७२ एकाक्षरकोशः
७३ अनुव्याख्यानम्
७४ चमकम्
७५. प्रपञ्चसारः
७६. नमकम्
७७. तत्त्वप्रकाशिका
७८. शतपथब्राह्मणम्
७९. मुण्डकोपनिषद्भाष्यम्
८०. महाभारततात्पर्यनिर्णयः

80 पुटस्थ सामगानविषयकटिप्पणी

अभि त्वा शूर नोनुमो, नत्वावाम् अन्यो इति ऋचि आद्या बृहती उत्तरा पंक्तिः इति ॥ सामवेदे उत्तरार्चिकस्थे एते ऋचौ । सामवेदरहस्ये प्रथमं साम रथन्तरम् । तत्र प्रथमा ऋक् बृहती । द्वितीया विष्टारपंक्तिः ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥

एतस्याः बृहत्याः चतुर्षु पादेषु 8+8+8+12=आहत्य 36 अक्षराणि । न त्वा वा ँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ अस्याः विष्टारपंक्तेः ऋचः चतुर्षु पादेषु क्रमेण 8+12+8+12 आहत्य च 40 अक्षराणि । मिलितयो-रेतयोः ऋचोः प्रगाथ इति नाम । एते ऋचौ यदा सामगानेन श्राव्येते तदा त्रीणि सामानि, तिस्रः ऋचश्च भवन्ति । एवं गातव्यमिति सामवेदे नियमः । प्रथमा ऋक् 8+8+8+12 अक्षरोपनिबद्धा उपरिष्टाद् बृहती । द्वितीया 8+12+8+12 अक्षरोपनिबद्धा विष्टारपंक्तिः । एते द्वे ऋचौ यदा त्रिषु सामसु विभज्येते तदा प्रथमसाम बृहतीच्छन्दसि द्वितीयतृतीयसामनी ककुप्-छन्दसि भवतः । ककुभः 8+12+8=28 अक्षराणि । इयं ककुप् उष्णिक्प्रभेदरूपा ।

अथ मध्ये यत्र द्वादशाक्षरः सा ककुप्—इति छन्दोविचितिसूत्रम् । प्रथमबृहत्याः अन्तिमपादे अष्टाक्षराणि अनन्तरऋचः प्रथमपादात् द्वादशाक्षराणि द्वितीयपादस्य अवशिष्टाष्टाक्षराणि योज्यन्ते चेत् एका ककुप् भवति ।

8 12

ईशानमिन्द्रतस्थुषः । न त्वा वां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ॥ इयमेका ककुप् ।

12

तृतीयसाम्नः ककुप्—

8 12
न जातो न जनिष्यते ।अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा
8
हवामहे ॥

एतेषां सामानि एवम्—

2 2
(१) अभि त्वा शूर नो नुमो वा । आ दुग्धा इव धेनव ईशानमस्य
2 1 2 1 4 1
जगतः । सुवार्दृशाम् । आ ईशान माऽ२३ इन्द्राऽ३ । सुस्थूऽ२३४र्षा ।
5 5
ओवाऽ६ । हाउवा ॥

2 2 1
(२) ईशो वा नामिन्द्र सुस्थुषो न त्वा वा अन्यो दिवियः ।
1 2 1 2 1 4 1
न पाऽ२३र्थिवाः । न जातो नाऽ२३जाऽ३ । ना इष्याऽ२३४ ता , ओ
5 5
वाऽ६ । हाउवा ॥

2 1 2 1 2
(३) नजोवा ॥ तो न जनिष्यते अश्वायन्तो मघवान्निन्द्रवाऽ२३जिनाः ।
1 2 1 4 1 5 5 1
गव्यन्तस्त्वाऽ२३हाऽ३ । नामाऽ२३४हा । ओवाऽ६ । हाउवा ॥ अस्—

एवं ऋचो विभज्य गाने एकवाक्यताभङ्गः स्यादिति न शङ्कनीयम् । स्तोत्रीयसामसु एवं स्वरभेदानामेव महत्त्वम् । तत्रत्यपदानां न । ऋक्स्थं तस्थुष इतिपदं सुस्थुषः इति विकृतिं प्राप्तम् ।

अनिरुक्तेषु मन्त्रेषु देवतागमः कर्तुं शक्यते । गीतीनां न कश्चन-विशिष्टः सांकेतिकोऽर्थोऽस्ति । ततश्च रथन्तरादिगीतिभ्यः कथं देवतायाः बोधः यासु ऋक्षु सामान्युत्पन्नानि तासु विद्यमानैः पदैः विशिष्टोऽर्थोऽवगतः । देवताज्ञानं च तत एव जातम् । सैव देवता निषादादिस्वरसमूहस्य एकस्य भवितुमर्हति । व्यस्तानां सप्तानां स्वराणाम् तत्र तत्र देवतानिर्देशः कृतः । नतु समवेतानाम् । अतो न कश्चन विरोधः । अपाः तवाहिशक इयमपि

।
ऋक् एवमेम बोध्या । (अयं विषयः प्राध्यापकैः एं. राजगोपालाचार्यैः रजत-पीठपुरीयैः विलिख्य प्रेषितः, तेभ्यः धन्यवादान् वितरामः ।)

अत्र एकस्याः ऋचः भिन्नभिन्नछन्दसि गानवत् एकस्य पदस्य रूढ्या, योगेन, योगरूढिभ्यां वा लौकिकार्थपरत्वम्, परममुख्यवृत्त्या विद्वद्रूढ्या च भगवत्परत्वं संभवतीति मन्तव्यम् ॥

इत्याशयः श्री विजयीन्द्रगुरुसार्वभौमानां प्रतीयते ॥ एतद्विषये अन्येषु च बहुषु विषयेषु विचारणीयोंऽशः विद्यते । कालान्तरे ते विषयाः गुर्वनुग्रहेण स्फुरेयुः इत्येवाशास्महे ।

—संपादकः